

વીર શાહુ

[ઐતિહાસિક ત્રિઅંકી નાટક]

૯૫૨૩૪

કેમલ છ આના.

અંબેલાલ નારણજી જોશી.
બી. એ.,

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૨૩૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ વીર શાસ્ત્ર

વિષય ૬ - ૨

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા, પુ. ૬૪મું.

વીર શાહુ

[એક ઐતિહાસિક નાટક]

:: લેખક ::

અંબેલાલ નારણજી જોશી, બી. એ.

:: પ્રકાશક ::

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

સંપાદક—“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા;” અમદાવાદ.

સર્વ પ્રકારના હકક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.

કિંમત ૭ આના.

આવૃત્તિ ૧ લી

પ્રત ૧૧૦૦

ક્ર. સ. ૧૯૩૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૨૩૪

મુંબઈમાં મળવાનું સ્થળ :

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ

૩૯૬, કાલ્યાણેવી.

છાપનાર :

મુળચંદલાઈ ત્રીકમલાલ પટેલ

“સૂર્યપ્રકાશ ” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ; અમદાવાદ.

અર્પણપત્રિકા

“ તહારા કરમાં કલા ને હૈયે શારદા રે લોલ,
આશિષે વિભુત્વના વાસળે !
જહેનીનાં હેત મન મીઠડાં રે લોલ ! ”

જહાણસોયી ચિં જહેન કુમુદિનીને-

અંબેલાલ.

પ્રસ્તાવના.

આ ન્હાનકડા નાટકને તે પ્રસ્તાવનાનીયે શી જરૂર હોય? છતાં પણ આ સ્થળે ગુજરાતના નાટ્ય સાહિત્ય વિષે જે જે બોલ કહેવાય તે તે અસ્થાને નહિ જ લેખાય.

ગુજરાતનું નાટ્ય સાહિત્ય મધ્યકાલીન યુગમાં ઘણું જ જવલંત હતું. મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં ‘તપત્યાખ્યાન,’ ‘પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન’ અને ‘રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન’ આદિ નાટકો સંસ્કૃત નાટકો તેમજ નાટિકાઓ સહામે ટક્કર ઝીંઝી શકવાને સમર્થ હતાં અને હજુ પણ છે, ત્યાર પછી ગુજરાતમાં કાવ્ય સાહિત્યની રેલમછેલ આમી. કવિઓનો રાફડો ફાટ્યો, અને દિવસે દિવસે ગુજરાતનું કાવ્ય-સાહિત્ય સમૃદ્ધ થતું ગયું. આથી ગદ્ય તેમજ નાટ્ય સાહિત્યને તિલાંજલિ મળી. ગુજરાતનાં આ કાવ્યસાહિત્યમાં ભક્તકવિ નરસિંહ, મીરાંબાઈ, ભોજે ભગત, શામળ, અખો, નિઠકુલાનંદ અને સારા ગુજરાતના સૌન્દર્યદર્શી અને પ્રણય-કવિ શ્રી દયારામનો ફાળો અદ્ભુત કહેવાય.

ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રથમ ફાલ આમ સંપૂર્ણ થયો. ત્યાર પછી આવ્યા દલપતરામ અને નર્મદાશંકર. દલપતરામે કાવ્યસાહિત્ય અને નર્મદાશંકરે ગદ્યસાહિત્યનો વિકાસ કર્યો. દલપતરામના કાવ્યમાં વિવેકબુદ્ધિ, હાપણુનો ભંડાર, સાદાઈ, સરળતા તેમજ વ્યવહારિકતા નજરે પડે છે, જ્યારે નર્મદનાં કાવ્યો વેગવન્તાં, જુસ્સાદાર, સાહસ, શૌર્ય અને સ્વદેશભક્તિથી ઉભરાતાં છે. નર્મદની ગદ્યશૈલી પણ ઘણી જ સંસ્કારી તેમજ સચોટ અને નવા જમાનાને અનુસરતી છે. યુરોપીય ગદ્યસાહિત્યની અસર આપણને નર્મદના લખાણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. નર્મદ પછી જ ગુજરાતમાં વાસ્તવિક રીતે ગદ્ય-સાહિત્યની ખીલવણીના ગણેશ મંડાયા. આમ દલપત અને નર્મદની

મેલડીથી ગુજરાતી પદ તેમજ ગદ્ય સાહિત્યને ઘણું જ ઉત્તેજન મળ્યું. ગુર્જર ગિરા સમૃદ્ધિવાન થતી ગઈ, ભાષાશૈલી પર વિશેષ લક્ષ્ય અપાતું ગયું, અને ધીમે ધીમે સાહિત્યકો ગદ્ય માટે આકર્ષાયા.

આપણું ગદ્ય, નાટ્ય, તેમજ નવલકથા સાહિત્ય ઘણું અંશે અંગ્રેજી સાહિત્યને ઋણી છે. ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં ગુજરાતની પ્રથમ નવલકથા 'કરણુલેલો' લખવાનું માન સુરતના વડનગરા નાગર સ્વ. સાક્ષર ભાઈશ્રી નંદશંકર મહેતાજીને છે. આ નવલકથામાં આપણને જાણીતા આંગ્લ નવલકથાકાર સર વોલ્ટર સ્કોટની છાયા ઠેકઠેકાણે નજરે પડે છે. કલાકારની દૃષ્ટિએ એમનું પાત્રાલેખન તેમજ વસ્તુ-સંકલનના જો કે ખામી ભરેલાં તેમજ ટીકાપાત્ર છે, કારણ કે એ એમનાં પાત્રોમાં વ્યક્તિત્વ મુઠ્ઠી શકતા નથી, તેમજ વાર્તાના પ્રસંગને પશુ સરસ રીતે ગુંથી શકતા નથી, છતાં પણ સારા ગુજરાતના નવલકથાના પિતા તરીકે ગુજરાતની ગૃહકુળેમાં એઓ અજરામર થઈ ગયા છે. એમના લખાણથી પ્રેતસાહન મેળવી ઘણાં લેખકો નવલકથા તરફ ઢળ્યા. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં રા. બ. મહિપતરામ-ભાઈએ 'વનરાજ ચાવડો' લખી નવલકથા સાહિત્યને ઉત્તેજન આપ્યું, અને ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં સ્વ. સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈની 'સરસ્વતીચંદ્ર' નામની યુગપ્રવર્તક શ્રેષ્ઠ કાદંબરી બહાર પડી, "અને કાલ્પનિક સાહિત્યનો રસ ગમે તે વાચકને કેટલો મસ્ત બનાવી શકે, મનુષ્યના વિકાર અને વિચાર કેવા પ્રકારના હોય અને શું શું કરી શકે, વિચારના પ્રકારને ભાષાનો પ્રકાર હોવો જોઈએ, અને સંકેત તથા રૂઢિને સરખું માન આપી અન્ય ભાષાના શબ્દો ગુજરાતીમાં અવતારવા જોઈએ, વગેરે બાબતોની નિર્ણાયક પ્રતીતિ ત્યારે જ થઈ." કલાની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથમાં ઘણીયે ખામીઓ જણાય છતાં પણ એક ઉત્તમ નિર્ભયકાર, સાહિત્યક, તેમજ નવલકથાકાર તરીકે રા. ત્રિપાઠીના કેટલાએક ગુણોનું આપણને ભાન થાય છે. ત્યાર પછી ગુજરાતમાં ઘણીયે સ્વરચિત તેમજ ભાષાંતરરૂપે નવલકથાઓ

લખાઈ છે. આમાં સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્રનાં બંગાળી ભાષા-
તરો, સ્વ. મણિલાલ દ્વિવેદી કૃત 'ગુલાબસિંહ,' 'ગુજરાતી' ની
ભેટો, નારાયણ વિસનજી ઠક્કુર કૃત 'પ્લાસી યુદ્ધ,' મણિલાલ
જી. ભટ્ટ કૃત 'પૃથુરાજ ચૌહાણ,' ધીરજલાલ નરભેરામ કૃત 'પાણીપત-
નું યુદ્ધ' પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી કૃત 'શિવાજીનો વાઘનખ,'
ભોગીન્દ્રરાવ દ્વિવેદીયા કૃત 'ઉપાકાન્ત' અને રા. દલાલકૃત 'વિપિન'
ગણાવી શકાય. છતાં પણ એટલું તો કહેવું જ પડશે કે આ સમયની
સ્વરચિત નવલકથાઓનો મોટો ભાગ નિર્માલ્ય છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૦ પછી યુરોપીય સાહિત્યની વધતી જતી અસર-
થી આજના નવલકથા સાહિત્યે ઘણી જ સારી પ્રગતિ કરી છે.
આમાં રા. મુનશીની ઐતિહાસિક નવલકથાઓને (સામાજિક નહિં)
આપણા સમયની ઉત્તમ કલામય કૃતિઓ કહી શકાય. ઉપરાંત રા.
ધૂમકેતુ કૃત 'પૃથ્વીશ' પણ એક સારો ઉમેરો છે. આમ ગદ્ય-
સાહિત્યનો ધીમે ધીમે ગુજરાતમાં વિકાસ થતો ગયો, અને આ ગદ્ય
સાહિત્યના વિકાસ સાથે જ ગુજરાતમાં નાટ્ય સાહિત્યના વિકાસની
પણ શરૂઆત થઈ.

ગુજરાતના નાટ્ય સાહિત્યમાં સ્વ. સાક્ષર શ્રી. નવલરામભાઈએ
પહેલ કરી. એમનાં હાસ્ય તેમજ વીરરસથી ઉભરાતાં ઐતિહાસિક
તેમજ સામાજિક નાટકો, ગણપતરામ ત્રવાડીકૃત 'રાણો પ્રતાપસિંહ,
કાન્તકૃત 'ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ' અને 'રામન સ્વરાજ,' મણિલાલ
દ્વિવેદીનાં સામાજિક નાટકો ગુજરાતનાં નાટકોમાં પુરોગામી છે.
આમાં સ્વ. સાક્ષર સર રમણભાઈ નીલકંઠનો 'રાઈનો પર્વત'
એક સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે નાટ્ય સાહિત્યમાં ઉત્તમોત્તમ કહેવાય.

આજના નાટ્ય સાહિત્યમાં સમસ્ત ગુજરાતના મહાકવિ શ્રી
નહાનાલાલનું સ્થાન એક અને અદ્વિતીય છે. કવિશ્રીનાં 'જ્યા જ્યન્ત,'
'રાજર્ષિ ભરત' ને 'ધન્દુકુમાર'—આ નાટ્ય ત્રિવેણી તો ફવળ

ગુજરાતના જ નહિં, હિંદના જ નહિં, પણ સારા વિશ્વના નાટ્ય સાહિત્યમાં પણ ઉચ્ચ પદ મેળવવાને સમર્થ છે. કવિશ્રીની અપદ્યા-ગદ્ય શૈલી જોટલી પ્રશંસનીય છે તેટલીજ અનુકરણ માટે અઘરી છે. કવિશ્રીનાં નાટકોએ તેમજ કાવ્યોએ ગુર્જર સાહિત્યમાં નૂતન ચેતન તથા નૂતન પ્રેરણાનાં રસ-ઝરણાંઓ વહેવડાવ્યાં છે. નવા વિચારો, નૂતન રસદષ્ટિ, ઉન્નત કલ્પનાનાં ઉડ્યનો, આર્ય હૃદયમાં રમણ કરતા સંસ્કારો તથા ભાવનાઓ, લાલિત્ય તથા સૌષ્ઠ્ય ઝરતી શૈલી, લાલિત્યપૂર્ણ શબ્દ બાહુલ્ય, કાલિદાસની ઉપમા, ભવભૂતિનું પાત્રાલેખન, બાણનો અદ્ભુત તેમજ અસ્ખલિત શબ્દપ્રવાહ, ભારવિનું અર્થગૌરવ, તેમજ પ્રાચીન ભારતના આદર્શને સંપૂર્ણ રીતે સમજી તેને જીવંત પોતાનાં પાત્રો દ્વારા આદર્શ તરીકે જીવનમાં ઉતારવાની અદ્ભુત કળા : આ સર્વે તત્વોનું સુરમ્ય અને સુસંગત એકીકરણ આપણને એમના મૌલિક નાટ્ય ગ્રન્થોમાં મળે છે. એમના એક પ્રશંસકે સંત્યજ કહ્યું છે કે :

‘As a poet he ranks with Narasingh, Premanand and Dayaram. It is as a lyric poet that his genius flowers to perfection. By the witchery of his words, breathing the noblest human aspirations and sentiments, the poet plays the magician, and consequently, he has fascinated every household in Gujarat where his name has been a by-word. On most of the festive occasions of Hindu life, his songs have proved to be the greatest favourites with the youthful members of the Fair sex. In this sense he is the poet of the Modern Girl, as Dayaram was of the ladies of the preceding generation.’

કવિની કાવ્યશક્તિ, પ્રતિભા, વર્ણનશૈલી, પાત્રાલેખન આદિનું આથી વધારે સુરેખ તથા તલસ્પર્શી શબ્દચિત્ર આલેખી શકાય એમ છે ? આના કરતાં વિશેષ પ્રશ્ન સા શી હોઈ શકે ?

વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવા છતાં પણ ન્હાનાલાલની શૈલીનું જીવંત અનુકરણ હજીયે ગુજરાતમાં થયું નથી, અને ભવિષ્યમાં થશે કે કેમ તે એક પ્રશ્ન છે. આનાં કારણો નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય. એમનાં નાટકો ઉચ્ચકોટિનાં તેમજ આદર્શોથી ભરપૂર હોઈ સામાન્ય જનતા ભાગ્યે જ તે વાંચે છે, અને કદાચ વાંચે તો ભાગ્યે જ તે જીરવી શકે એમ છે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલની Platonic Philosophy અને Platonic Loveની કદર કરવાને ગુજરાત હજીયે પરિપક્વ થયું નથી. વળી, એમની ધીરગંભીર, સંસ્કારી તેમજ વેગવતી અપદ્યાગદ્યશૈલીનું અનુકરણ કરવું એ કામ પણ ઘણું ઘણું કઠિન છે. વળી એમના વિચારોની પરિપક્વતા તેમજ લાલિત્યપૂર્ણ શબ્દબાહુલ્ય ભાગ્યે જ સામાન્ય કોટિના લેખકોમાં હોય છે. આથી કવિશ્રી પોતે જેટલા સૂચનાત્મક અને સંક્ષિપ્ત (Suggestive and Concise) છે, અને આની સાથે જેટલા અસરકારક છે તેટલા ભાગ્યેજ સામાન્ય કોટિના લેખકો હોય છે. ન્હાનાલાલનાં લખાણોમાં કેવળ પાને પાને જ શું પણ પંક્તિએ પંક્તિએ આપણને મેધાના ચમકાર દેખા દે છે. એથી ઉલટું આજના ગુજરાતમાં લેખકો વાંચે થોડું અને લખે ઘણું એવું થઈ રહ્યું છે, અને આજ કારણથી ન્હાનાલાલનાં નાટકો સાથે સરખાવતાં અન્ય લખાણો એટલાં બધાં મધ્યમ તેમજ અધમ કોટિનાં હોય છે કે જેની સમાલોચના કરવી એ પણ કેવળ જુદી, તેમજ સમયને વ્યર્થ વ્યય કરવા જેવું થઈ પડે છે.

કવિશ્રી હજી પણ ભવિષ્યમાં પોતાના પૂર્વોક્ત ગ્રંથો કરતાં પણ ઉચ્ચ કક્ષાના ગ્રંથો ગુજરાતના ચરણે ધરે એમ આપણે ઈચ્છીએ છીએ. એમના કલ્પનાનાં ઉર્ધ્વાગામી ઉદ્યતો, ઐતિહાસિક

રસદષ્ટિ, ઉન્નત લાવનાઓ, આદર્શો જગવતાં પાત્રો-જેવાં કે પાંખડી, યશ, જયા, નેપાળી ભેગણુ, શકુન્તલા અને નૂરજહાં-આદિથી ગુજરાત સંતુષ્ઠ થયું છે, અને ભવિષ્યમાં જો એઓશ્રી ગોગોલ, ગોરકી, શોકોવ, ટોલ્સ્ટોય, ટ્રોલોપ શો, રૉય અને ટાગોરના જેવાં સજીવ અને વાસ્તવિક પાત્રો રજુ કરે તો ગુર્જર નાટ્ય સાહિત્ય એમનું વિશેષ અને વિશેષ ઋણી થાય એમ જો કહું તો તે વધારે પડતું નહિં લેખાય. કવિશ્રીમાં આ લક્ષણની ખોટ એમના પ્રશંસકોને એટલી બધી સાલે છે તેમજ એ એટલું બધું સામાન્ય અને સર્વમાન્ય છે કે એ વિષે વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી.

વળી, છેલ્લાં દશેક વર્ષથી ગુજરાતના નાટ્ય સાહિત્યની દિશામાં ઘણાંયે ફેરફારો થવા પામ્યા છે, અને આ ફેરફારો ખરેખર ગુજરાતના નાટ્ય સાહિત્યની ઉજ્જવળતાની આગાહી કરાવે છે. આજના ગુજરાતમાં હવે એક અંકી નાટકો લખવાની પ્રથા ધીમે ધીમે દાખલ થતી જાય છે. યુરોપીય નાટ્યકારો જેવા કે શો, ઈપ્સેન, મોરીસ મેટર્લીક, પીરેન્ડેલો, ડ્રીન્કવોટર, ગેલ્સવર્થી, સર જેમ્સ બેરી, લૉર્ડ ડેન્સીની, એ. એ. મીલ્ને, આર્નોલ્ડ ઝેનેટ, જે. જે. બેલ, આલીક્રંટ ડાઉન, અને હેરોલ્ડ પ્રીગ્ડાઉસ આદિ નાટ્યકારોની અસર નવ ગુજરાતના કિગતા લેખકો ઉપર ઠીક ઠીક માલમ પડે છે. આમાં રા. ઉમરવાડીઆ અને રા. પાઠકના પ્રયાસો સ્તુત્ય છે. એ લાઘવો હજી પણ વધુ અને વધુ પ્રમાણમાં યુરોપીય નાટ્યકારોની કલા તેમજ શાસ્ત્રીયતાનો અભ્યાસ કરે તેમજ તેઓને સંપૂર્ણ રીતે જીરવી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરે તો ભવિષ્યમાં એઓએ લખ્યાં છે તેના કરતાં પણ સારાં નાટકો લખી શકે એમ છે. રા. ઉમરવાડીઆનું પાત્રલેખન ઘણું જ સચોટ છે. એમની શૈલી સાક્ષરી છતાં પણ આડંબર વિનાની છે; એમનાં સ્ત્રીપાત્રો ઘણાં જ તેજસ્વી છે, અને ભવિષ્યમાં જો એ લાઘવિષયની પસંદગી, તેમજ

ભાષા ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય આપી વધુ યત્ન કરે તો અવશ્યે ગુજરાતના નાટ્ય સાહિત્યને એઓ અપનાવી શકે એમ છે.

અંગ્રેજી એક-અંકી નાટકોની કલા અને શાસ્ત્રીયતા વિષે મી. જે. ડબ્લ્યુ. મેરીયટ નીચે પ્રમાણે લખે છે :

‘The one-act plays which can be read aloud in twenty minutes or half an hour shows how a single theme can be presented, developed and brought to a climax with the minimum of material and the maximum of dramatic effect. Classical five-act plays usually contain three or more interweaving stories, and the continual change of scene, and ‘jumping’ from plot to plot tend to bewilder. The one-act play is ideal as a first step in the appreciation of drama.’

‘It is fortunate that the one act play is now accepted as a legitimate form of dramatic art—as legitimate as the short story or the miniature and the playwrights who are still working in our midst have already produced such a quantity of excellent short plays.

‘The one act plays contain no words that have become obsolete, or have changed their meaning; there are no obscure allusions that belong to a different century; their language is as familiar as that of the newspapers and

magazines; and their outlook is that of the present day.'

અહિંઆ હું એટલું જ જણાવવા માગું છું કે લવિષ્યમાં જે ગુજરાતી નાટ્યકારો આ ઉપર દર્શાવેલા નિયમોને અનુસરીને વર્તશે તો મળે. આશા છે કે ગુજરાતમાં પણ આપણે સર્વાંગ સુંદર એક અંકી નાટકો પ્રસિદ્ધ કરવાને શક્તિમાન થઈશું.

વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવા છતાં પણ ગુજરાતના ઉગતા નાટ્યકારો જે એક અંકી નાટકો લખવામાં કળા કૌશલ્ય દાખવશે નહિ, તેમજ એક-અંકી નાટકોની શાસ્ત્રીયતાને સંપૂર્ણ રીતે જીરવી અમલમાં મુકશે નહીં, તો મળે. ભય છે કે લવિષ્યમાં ગુજરાતનું એક-અંકી નાટ્ય સાહિત્ય બજાર, નિર્માલ્ય તેમજ કલાવિહોણું થઈ જશે. માટે આ વિષય ઉપર હું ખાસ ભાર મુકું છું.

વળી, રા. મુનશીનાં પૌરાણિક નાટકો પણ આજના નાટ્ય સાહિત્યમાં એક સંગીન ઉમેરો કરે છે. આ નાટકોનું વસ્તુ રા. મુનશીએ મહાભારત-પુરાણમાંથી લીધું છે, અને કલ્પનાશક્તિના બળથી એને વ્યવસ્થિત કરીને એ જમાનાનું યથાશક્ય વાતાવરણ ઉભું કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પૌરાણિક બનાવોમાં રા. મુનશીએ બહુ જ સ્વલ્પ ફેરફારો કર્યા છે, અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને આ નાટકોની ભાવનાને તથા પાત્રોનાં વ્યક્તિત્વને જે પ્રતિકુળ હોય તે ફેરવ્યું છે. આ પૌરાણિક આખ્યાનોને કલામય દૃષ્ટિએ ગ્રંથી રા. મુનશી એમને સજીવ, જ્વલંત તેમજ વાસ્તવિક બનાવવાને ભાગ્યશાળી નિવડ્યા છે, અને તે માટે એમને ધન્યવાદ ઘટે છે. વળી કવિ કુલગુરુ કાળિદાસ જેવા કલાસ્વામિઓ પણ પ્રાચીન વસ્તુના પાયા ઉપર કલામંદિરો બાંધતાં જે યોગ્ય અને અનુકૂળ ફેરફારો હંમેશાં કરે છે તેવા ફેરફારો રા. મુનશીએ પણ આ પૌરાણિક નાટકોમાં કર્યા છે, અને એમાં એઓ કેટલે અંશે સફળ થયા છે

તે બણીતું જ છે. રા. મુનશીના ‘પુરંદર પરાજય’ અને ‘અવિભક્ત આત્મા’ માં કૌટુંબિક જીવનની એ લિન્ન લિન્ન ભાવનાઓનું નિરૂપણ છે. ‘પુત્ર સમોવડી’ અને ‘તર્પણ’માં સ્વદેશભક્તિ અને સ્વાતંત્ર્યની ભાવના પ્રધાન છે.

શબ્દોની પસંદગી વિષેની રા. મુનશીની બેદરકારી હવે ઢાંકી ઢંકાઈ રહે એમ નથી. એ બેદરકારીપણું તો હવે દિવસે દિવસે પ્રસિક્ધિમાં આવતું બન્યું છે. કદાચ એમની ઉતાવળીયા તેમજ ધાંધલિયા વૃત્તિનું આ પરિણામ હોય એમ બને ! ‘Mr. Munshi is a hustler of the Yankee type’ એમને વિષે ઉચ્ચારાયેલું આ કથન જેટલું વાસ્તવિક છે તેટલું જ સત્ય છે, એમ બે હું કહું તો તે અતિશયોક્તિભર્યું કદાપિ પણ નહિં લેખાય. વળી, રા. મુનશીનામાં ન્હાનાલાલનું શબ્દબાહુલ્ય પણ નથી, તેમજ ન્હાનાલાલની સંક્ષિપ્ત તેમજ સૂચનાત્મક ગદ્ય શૈલીનો પણ એમનામાં અભાવ છે; અને આથી જ એમનાં નાટકો ન્હાનાલાલનાં નાટકો સાથે સરખાવતાં ઝાંઝાં પડે છે એ દિવા જેટલું સ્પષ્ટ છે. વળી, એમનાં નાટકોની વસ્તુસંકલનામાં પણ ઠેકઠેકાણે શિથિલતા નજરે પડે છે. ‘પાત્રોનાં વ્યક્તિત્વનું નિરૂપણ મુખ્ય પાત્રોના સંબંધમાં સાંઝું છે, પણ ગૌણ પાત્રોના વ્યક્તિત્વનું નિરૂપણ નબળું રહે છે.’ અને રા. મુનશી જે કલાકાર હોવાનો દાવો કરે છે તેમને મહારી એટલી જ વિશ્વસ્તિ છે કે કલાની દૃષ્ટિએ આવી ખામીઓ ભાગ્યે જ ક્ષંતવ્ય લેખી શકાય.

આ ઉપરાંત રા. મુનશીની ‘કાકાની શશી’ એ નામનું સામાજિક પ્રહસન અને ‘ધ્રુવસ્માવિની દેવી,’ તેમજ રા. રમણલાલ દેશાઈની ‘સંયોગિતા,’ રા. ચંદ્રવદન મહેતાનો ‘અખો’ આદિ અન્ય લેખકોના છુટાછવાયા પ્રયાસો ગુજરાતના નાટ્ય સાહિત્યમાં ઠીક ઉમેરો કરે છે.

વળી, આનંદની વાત એ છે કે ગુજરાતી સ્ત્રીઓ પણ નાટ્ય

સાહિત્યની દિશામાં રસ લે છે. સૌ. બહેન હુંસાગૌરીનાં ‘ત્રણ નાટકો’ અને સૌ. બહેન લીલાવતીનાં નાટકોએ ગુજરાતી નાટ્ય સાહિત્યમાં એક નવીન જ ભાત પાડી છે.

આ બંને સંસ્કારી બહેનોની ભાષાશૈલી ઘણી જ સંસ્કારી, સરળ તેમજ વિચારવન્ત છે. સૌ. બહેન હુંસાનું પાત્રલેખન ઘણું જ વાસ્તવિક, હૃદયંગમ તેમજ જવલંત છે, આ બહેન જે નાટ્ય સાહિત્યની દિશામાં પોતાના પ્રયત્નો ચાલુ રાખે તો મહેને આશા તેમજ વિશ્વાસ છે કે ભવિષ્યમાં એ બહેન સર્વાંગ સુંદર અને કલાત્મક નાટકો લખી શકે એમ એમના પ્રયાસો ઉપરથી જણાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં હજીયે અન્ય ભાષાનાં ઉત્તમોત્તમ નાટકોનાં ભાષાંતરો થવાની જરૂર છે. સંસ્કૃત ભાષાનાં લગભગ બધાંયે ઉત્તમોત્તમ નાટકોનું ભાષાંતર થઈ ગયું છે. આમાં સાક્ષર શ્રી કે. હ. દ્રુવનો કાળો ઘણો જ સંગીન કહેવાય. તે ઉપરાંત રા. ખખ્ખર, રા. ન્હાનાલાલ ‘રા. ઠાકોર, રા. ઝવેરી આદિ અન્ય લેખકોના છુટા-છવાયા પ્રયત્નો અલબત્ત પ્રશંસાને પાત્ર છે. રા. ત્રિપાઠી ને રા. મેઘાણીનાં રૌંચનાં નાટકોનાં ભાષાંતરો; રા. મહાદેવ દેશાઈ અને રા. નરહરિ પારેખનાં ટાગોરનાં ભાષાંતરોનો પણ આ દિશામાં સરસ કાળો છે. પણ આપણે ધૃચ્છીએ છીએ કે હજી પણ અન્ય ભાષાનાં ઉત્તમોત્તમ નાટકોનું ભાષાંતર જે વધુ અને વધુ પ્રમાણમાં થાય તો મહેને આશા છે કે ગુજરાતનું નાટ્ય સાહિત્ય વિશેષ સમૃદ્ધ થાય.

વળી, આજના ગુજરાતમાં બાળ સાહિત્યનાં નાટકો પણ ધીમે ધીમે લખાવા માંડ્યાં છે. આથી અવશ્યે બાળ હૃદય ઉપર ઘણીજ ઉંડી છાપ પડે, અને બાળકો અવશ્યે આવાં નાટકો હર્ષ અને ઉમંગભરે વાંચે. આ દિશામાં રા. ગિજુભાઈ, શ્રી૦ તારા બહેન મોડક, આદિનાં પ્રયાસો સુંદર છે. આજના જમાનામાં માનવ હૃદયને શું

શું ગમે, ક્યા સંજોગોમાં ક્યા લાવો અને આદર્શો જનતાને અનુ-
કૂળ થાય, તેમજ વાંચક વર્ગને કયો વિષય ઋચિકર થઈ પડે,
આવી આવી સ્થિતિનું સંપૂર્ણ માપ કાઢી જે નાટકો લખાય, તે
અવશ્યે તેઓ સફળ અને ઉપયોગી થાય.

આ તો ઢાલની એક બાજુ થઈ. આપણે સાથે સાથે ઢાલની બીજી
બાજુ પણ તપાસવી જોઈએ. ગુજરાતમાં ‘ઉગતી જુવાની’ ને ‘મોહન-
માયા’ જેવા નાટકોના લખનારાઓ પણ પડ્યા છે. આ સ્થળે મહારી
એટલી જ નમ્ર વિનંતી કે આવા નાટ્યકારો જે પોતાને સમય
આવી દિશામાં વ્યય ન કરતાં કોઈ અન્ય દિશામાં વાપરે તો અવશ્યે
કાંઈક રચનાત્મક સાહિત્ય તેઓ ઉપજાવી શકે.

ઉપરાંત આજના ગુજરાતમાં ક્યાં છે રોયના જેવાં મર્દાનગી-
ભર્યા શૌર્ય તેમજ સ્વદેશભક્તિથી ઉભરાતાં ઐતિહાસિક અને
સામાજિક નાટકો ? ક્યાં છે ટાગોરના જેવાં જીવન્ત તેમજ જવલન્ત
આદર્શો ચિતરનાર નાટકો ? ક્યાં છે ટોલ્સટોય, શેા, સર જેમ્સ
બેરી, ઇન્સન, બેનેટ અને ગેલ્સવર્થી કૃત સર્વદેશીય પ્રશ્નો ચર્ચતાં,
ખરી વસ્તુસ્થિતિનું ભાન કરાવતાં, માનવ હૃદયમાં સોંસરા પેસી જતાં,
જીવનના વિવિધ પ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશ પાડતાં સામાજિક, ઐતિહાસિક
તેમજ રાજકીય નાટકો ? ક્યાં છે આજના ગુજરાતમાં રૂશીઆનો
Mass drama ? ગણ્યાગાંઠ્યા નાટ્યકારો સિવાય આજનું નાટ્ય
સાહિત્ય ઘણું જ પછાત છે. અને ભવિષ્યમાં ગુજરાત આ દિશામાં
પહેલ કરશે કે કેમ તે એક ગંભીર પ્રશ્ન છે.

છતાં પણ ગુજરાતી સાહિત્યે છેલ્લાં દશેક વર્ષોમાં જે વિદ્યુત-
વેગે પ્રગતિ કરી છે તેવી પ્રગતિ જે ભવિષ્યમાં ચાલુ રહે તો જોત-
જોતામાં આવાં નાટકોની ઉણપ પુરાય, ગુજરાતનું નાટ્ય સાહિત્ય
ખીલે, હિંદનાં નાટ્ય સાહિત્યમાં સાંઝે પદ પ્રાપ્ત કરવાને લાગ્યશાળી

થાય, અને ત્રેમાનંદે સેવેલાં સ્વપ્ને કૃષ્ણભૂત ધાય. ગુજરાતના ગદ્ય તેમજ નાટ્ય સાહિત્યને આમ નિર્માલ્યતામાંથી ઉગારનાર મહાત્મા ગાંધી, રા. ન્હાનાલાલ ને રા. મુનશીને પ્રાણો ઘણો કહેવાય.

આ પ્રાસંગિક વિવેચન કર્યા બાદ પ્રસ્તુત નાટક વિષે થોડા શબ્દો કહીશ. આ નાટકનું મૂળ મીસ રોબીન્સને લખેલા ‘અન્ડર સેન્ટન્સ’ નામના અંગ્રેજી નાટકમાં છે. પરંતુ તેમાં પ્રસંગાનુસાર યોગ્ય સુધારા વધારા ઘણા કરવામાં આવ્યા છે. ટુંકમાં આ નાટકનું વસ્તુ નીચે પ્રમાણે છે.

મહારાજ શિવાજીના મૃત્યુ પછી શહેનશાહ ઔરંગઝેમે રાજ સંભાળીને ઘણી જ કુર રીતે મોગલ દરબારમાં વધ કરાવ્યો હતો. આ અધમ, નિંદનીય, ગાત્રેને શિથિલ કરે તેમજ પાપાણુ જેવા હૃદયને પણ પીગળાવે એવા દુષ્ટ કૃત્યથી પણ તેને સંતોષ ન વળ્યો અને તરત જ તેણે સંભાળના બાળપુત્ર શાહુને મોગલોને સ્વાધીન કરવાને હુકમ કર્યો. પણ મરાઠાઓ કાંઈ આમ ડરી જાય એવા ડરપોક તેમજ હિચકારા ન હતા. તેઓએ ગમે તે ઉપાયે પણ પોતાના રાજની સહિસલામતિ સાચવવાના સોગંદ લીધા, આ પ્રતિજ્ઞા પાલન માટે તેઓ કટિબદ્ધ થયા, અને તરત જ શહેનશાહની આજ્ઞાને ઇન્કાર કરી મોગલ દૂતને વિદાય કર્યો.

જ્યારે બળથી કાવ્યા નહિં ત્યારે મોગલોએ યુક્તિપ્રયુક્તિથી કામ લીધું. અને જોતજોતામાં મરાઠા સેનાધિપતિ રામચંદ્રને લાંચ આપી પોતાનો કરી લીધો, અને આ વિશ્વાસઘાતી, રાજદ્રોહી તેમજ નિર્લજ્જ મરાઠાની સહાયથી મોગલો ઘણી જ સહિસલામત રીતે શાહુને મોગલ દરબારમાં કેદી તરીકે લઈ જવાને ભાગ્યશાળી થયા. આ કૃત્યથી મરાઠા કે જેઓનાં હૃદય સ્વતંત્રતા તેમજ સ્વદેશોન્નતિની તીવ્ર ભાવનાથી છલકાતાં હતાં. જેઓ છિન્નભિન્ન તેમજ અસ્તવ્યસ્ત થઈ રહેલા મહારાષ્ટ્રના જીર્ણોદ્ધાર તેમજ સહિસલામતિ

માટે ભગીરથ પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા, અને જ્યોત્સ્નાને વિજય પ્રાપ્તિ ઘણી જ પાસે હીસતી હતી, તે આ કૃત્યથી હતાશ થયા. તેઓની આશાનાં દુર્ગમ દુર્ગો તુટી પડ્યા, ઉદ્ધાસ મંદ થયો, જીવનની અસ્મિતા ઓસરતી ગઈ, અને સમસ્ત મહારાષ્ટ્ર જે આશાવાદથી જીવતું હતું તે હવે દિનપ્રતિદિન નિરાશાવાદી થતું ગયું.

આ બાળ મોગલ તબીબોમાં રાજા શાહુએ પોતાના વ્યક્તિત્વથી, એક રાજવંશીને છાજે એવી વર્તણૂકથી, કાલાંઘેલાં વેણથી, તેમજ પ્રસન્ન મુખમુદ્રાથી જોત જોતામાં આખા મોગલ દરબારનાં માણસોને તેમજ સ્ત્રીઓને પોતાનાં કરી મુક્યાં. આખા મોગલ દરબારમાં ન્હાનાં મ્હોટાં સૌને મ્હોંએ તેની પ્રશંસા થવા માંડી, અને રાજકુમારી ઝિન્નત-ઉન્-નિસા તો એના સાન્નિધ્યથી, વાર્તાલાપથી તેમજ પ્રતિભાથી એટલી બધી અંબઈ ગઈ કે એનાથી એક ક્ષણ પણ વિખુટું પડતું તે પણ તેણીને દોહાડું લાગતું. આથી જ્યારે ઐરંગઝેબે શાહુને ઇસ્લામી ધર્મ સ્વીકારવા સૂચના કરી ત્યારે આ રૂપકુલ ગુણસંપન્ન મોગલ રાજકુમારીએ શાહુ માટે પોતાના ઉભરાઈ જતા વાત્સલ્ય સ્નેહના પ્રભાવે ઐરંગઝેબને ઘણીજ આગ્રહપૂર્વક વિનવણી કરી અને શિવાજીને આ પાપ તેમજ પરિતાપમાંથી મુક્ત કરી તેની સહિસલામતિ સ્થાપી.

ત્યાર પછી શહેનશાહ ઐરંગઝેબ અને શાહુનો પ્રસંગ: આ દૃશ્ય જોઈને હૃદયંગમ છે, તેટલુંજ વાસ્તવિક છે. રાજા શાહુ પોતાની પ્રખર બુદ્ધિમત્તાના પ્રભાવથી જીવનના પરમ તેમજ અગમ્ય રહસ્યને કેટલી સહૃદયતાથી ઉકેલે છે, વળી ઐરંગઝેબ જેવા કૂર હૃદયી, ધર્માન્ધ, સંકુચિતવૃત્તિશીલ તેમજ મગર શહેનશાહ પાસે જઈ સ્મિત વદને, પુલકિતહૃદયે અને નિર્ભય ચિત્તે તેની સ્હામે બેસી વાર્તાલાપ કરે છે, તેમજ ઐરંગઝેબ જેવા શહેનશાહની માનસિક સ્થિતિનું સંપૂર્ણ માપ કાઢી ત્હેને કેવી તાર્કિક દલીલોથી મ્હાત કરે છે, અને તેની ખરી વસ્તુસ્થિતિ અને અસ્તિત્વનું આગેહુબ બાન

કરાવે છે, તેમજ આ સ્થિતિ શાશ્વત કારણોથી ઉપસ્થિત થવા પામી, અને અંતે આ વિષમ સ્થિતિમાંથી ઉગરવાના માર્ગો પણ સાથે સાથે કેવી વિવેકબુદ્ધિ અને છટાદાર શૈલીથી દર્શાવે છે: આ સર્વે ભાવોને ઘણીજ અસરકારક રીતે દર્શાવતું આ ત્રિઅંકી નાટક છે.

વળી, માનવજીવનમાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેટલું સુખકર તેમજ અસરકારક નીવડે છે તે શહેનશાહ ઔરંગઝેબના દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ થાય છે. વળી આ પશ્ચાત્તાપના પ્રભાવે મનુષ્યનો હૃદયપલટો કેટલી સહેલાઈથી થાય છે તેમજ વજ્ર હૃદયી માણસો પણ આના પ્રભાવે કુસ્તુમ જેવાં કેમળ થાય છે, આ સર્વે વસ્તુનું જ્વલંત અને જીવન્ત ચિત્ર આ નાટક ખડું કરે છે.

વળી, બાળહૃદય અને વૃદ્ધહૃદય કેટલી સરળતા, સંપૂર્ણતા, અને નિર્દોષતાથી એકમેકને પીછાની અન્ધોન્યની અગાધતા તેમજ નિર્જીવતા માપી શકે છે; તેમજ સાત્વિક પ્રેમના પ્રભાવ આગળ આખરે ધર્મ અને ભય પણ કોરે મુકાય છે—આ બે સનાતન તત્ત્વો આપણને શાહુ અને ઔરંગઝેબના દૃશ્યમાં, અને શાહુ અને કુમારી ઝિન્નત-ઉન્-નિસાના દૃશ્યમાં મળે છે; અને કાંઈ આવા આવાં સનાતન તત્ત્વો નાટકનાં પાત્રો દ્વારા ગુંથી જનસમાજ આગળ મુકવાં એજ આ નાટકનો પ્રધાન હેતુ છે.

આ નાટક “જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા”ના એક મણકા તરીકે છપાવવાનું ભાઈ જીવનલાલ અ. મહેતાએ સ્નેહભાવે સ્વીકારવાથી વહેલું પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું છે.

જરીવાલા મેન્શન્સ,
હુજીસ રોડ, -ચોપાટી.
મુંબઈ, તા. ૩૦-૫-૩૦

}

અંબેલાલ નારણજી જોશી.

વીર શાહુ

[સત્તરમી સદીનું એક ઐતિહાસિક ત્રિઅંકી નાટક.]

નાટકનાં પાત્રો :

શિવાજી : મરાઠાઓનો રાજા (સંભાળનો પુત્ર).

ઔરંગઝેબ : મોગલ શહેનશાહ.

યેશુબાઈ : તેની મા, (સંભાળની પત્ની). ઝિન્નત-ઉન્-નિસા : તેની પુત્રી.

રાજારામ : તેનો કાકો.

મરાઠા રાજ્યના ઉમરાવો.

સન્તાજી : સેનાનાયક.

ત્રણ મોગલ ઉમરાવો.

રામચંદ્ર : રાયગઢનો પ્રધાન.

દૂત, દરવાન, વિગેરે.

અંક પહેલો

(સ્થળ : રાયગઢમાં આવેલા રાજ્યમહેલનો એક સુશોભિત ખંડ. પાછળ રાજ્યસિંહાસન અને તેની આગળ પ્રધાન મંત્રી ઉભા છે. જમણી અને ડાબી બાજુએ બાળ શિવાજી, યેશુબાઈ, રામરામ અને રામચંદ્ર બેઠા છે. તેઓની પાછળ મરાઠા ઉમરાવો ઉભા છે).

મુખ્ય પ્રધાન: ઓ મહારાષ્ટ્રના નરવીરો, આજે આપણે આપણા સ્વર્ગવાસી મહારાજ સંભાળીની ખાલી પડેલી રાજ્યગાદીએ નવા ઉત્તરાધિકારી નીમવા એકત્ર થયા છીએ, તો આપણે આપણા રાયગઢના પ્રધાનથી જ પ્રથમ શરૂ કરીશું. બોલો રામચંદ્ર ! તમારી આ વિષયમાં શી સલાહ છે ?

રામચંદ્ર : મહારે એ બાબતમાં કાંઈ પણ કહેવાનું નથી.

સુખ્ય પ્રધાન : કાંઈ નહિં ? જે માણસે સમસ્ત મહારાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષ માટે, હિંદુઓના રક્ષણ માટે, તેમજ ગોપ્રાદ્ધણ પ્રતિપાલન માટે પોતાનો પ્રાણ ત્યજ્યો, અને જ્યારે તેનો જ તેજસ્વી પૌત્ર આમ તમારી નરી આંખ આગળ ઉભો છે ત્યારે આમ કહેતાં તમે શું શરમાતા નથી ?

રામચંદ્ર : શું આજના કટોકટીના પ્રસંગે એક બાળકને મહારાષ્ટ્રના રાજ્યસિંહાસને બેસાડશો ? જો આમ થશે તો અવશ્યે મોગલો સ્થામે આપણને લડવું ભારે થઈ પડશે.

રાજારામ : (એકદમ સિંહસમાન ગર્જના કરતાં) કદાપિ નહિં ! કદાપિ નહિં ! મોગલો આપણને મન તુચ્છ તેમજ નિર્માલ્ય છે. આપણા મરેલા માણસો પણ એ જીવતા મોગલો કરતાં વધારે સારા છે, કારણ કે આપણને એ મરેલાઓમાંથી પણ પ્રેરણા મળે છે. શું આપણે મનુષ્યો છીએ કે હિચકારાઓ કે આમ મોગલોની મદાન્ધતા તેમજ આપણુદ્ધિ-પણાને એકદમ તાબે થઈશું ? મહારાજ શિવાજીએ જ આપણને પ્રથમ સ્વતંત્રતાનો મંત્ર શીખવ્યો હતો. (તેમના નામને ધન્ય હો !) આપણે કદાપિ પણ તે ભુલીશું નહિં. આથી આપણે માથે ઘણીયે વિપત્તિઓ પડી છે, પારાવાર દુઃખ થયું છે, તેમજ અનેકાનેક કષ્ટો સહન કરવાં પડ્યાં છે, પણ આપણામાં એક પણ મનુષ્ય શું આજે એવો છે કે જેની નસેનસમાં સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ માટે અસ્ખલિત લોહી વહે છે, તેમજ દુશ્મનોનો પરાજય કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે-તે આમ વિના પ્રયત્ને દુશ્મનોની શુદ્ધામગિરિ સ્વીકારી

પોતાનો આત્મા તેમજ દેહ સદાને માટે કલંકિત કરશે ?

સંતાળ : મરાઠા વીરો ! આપણા સ્વર્ગવાસી મહારાજ સંભાળના સાવકાભાઈ વીર રાજારામને મહારાષ્ટ્રના રાજા બનાવવા વિષે આપ સર્વેનો શો અભિપ્રાય છે ?

રાજારામ : (વિરોધીઓના હાથ પકડતાં) એ કદાપિ બની શકે એમ નથી. આપણે સર્વે સારી પેઠે જાણીએ છીએ કે મહારાજ શિવાજી પોતાના માણસોમાં કેટલો પ્રેમ-ઉત્સાહ અને આશા પ્રેરી શકતા હતા. એમની સહૃદયતા, કર્તવ્યભાન, નિષ્કલંકચરિત્ર, ઉદારદિલ અને નિખાલસપણાથી એ આપણને કેટલા બધા પ્રિય થઈ પડ્યા હતા ! આજે એમની આશા, ઉત્સાહ, પ્રેરણા અને આદર્શ આપણે આ બાળકમાં જોઈએ છીએ, અને આપણી દ્રજા છે કે એનો મહારાષ્ટ્રના રાજા તરીકે આજે રાજ્યાભિષેક કરવો.

યેશુભાઈ : મહારા ઉમરાવો ! જો એક સ્ત્રીને બોલવાની આજ્ઞા હોય તો મહારે કાંઈક કહેવાનો વિચાર છે.

મુખ્ય પ્રધાન : માતાજી ! ઘણી જ ખુશીથી આપ બોલી શકો એમ છો. આપના શબ્દો સાંભળવા હમો વ્રણા જ ઈંતેજાર છીએ.

યેશુભાઈ : જો તમે સર્વેને માન્ય હોય તો બાળ શિવાજીને રાજા બનાવો, અને એના બાલ્યકાળ પર્યન્ત રાજારામને સઘળો રાજ્યવહિવટ ચલાવવા દો.

સર્વે : હા ! હા ! માતાજી ! આપની સલાહ હમોને માન્ય છે.

મુખ્ય પ્રધાન : એ ઘણા જ આનંદ અને સંતોષની વાત છે કે આપણને મહારાજ શિવાજી જેવા રાજાના પુત્રો તેમજ પોત્રો રાજા તરીકે મળે છે. આથી આપણાં હૃદય આનંદના ઉમળકાથી ઉભરાઈ જાય છે. ઉમરાવો ! હવે થોડા જ સમય પછી બાળ શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવશે. પણ એ થાય તે પહેલાં આપણે આપણી તાબેદારી, નીમકહુલાલી તેમજ આ નવા રાજા પ્રત્યેની એકનિષ્ઠ વફાદારીના સોગંદ લઈએ. વીર રાજારામ ! તમે આ સર્વે સલાજનોની હાજરીમાં બાળ શિવાજીને રાજ્યગાદી ઉપર બેસાડો અને સર્વે ઉમરાવોને પોત પોતાની ફરજ તેમજ જવાબદારીનું ભાન કરાવો.

(રાજારામ વિનયથી બાળ શિવાજીને એક હાથે લઈ રાજ્ય-સિંહાસન પાસે લઈ જાય છે અને વિવેકથી રાજ્યસિંહાસન ઉપર બેસાડે છે).

રાજારામ : (સિંહાસનના પાછલા ભાગ ઉપરથી) મહારા રાજ્યના સલાહકારો, ઉમરાવો અને સલાજનો ! આપણે સર્વેએ આ બાળ રાજાના જન્મથી જ તેમજ જન્મ પહેલાં મહારાષ્ટ્રનો કીર્તિ રૂપી ભાસ્કર જે અસ્ત થયો હતો તેને ઉદિત કરવાને પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. આમ છતાં પણ આપણી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ હજી પરિપૂર્ણ થઈ નથી. આપણી આ પવત્ર માતૃભૂમિ દુશ્મનોના પગરવથી અપવિત્ર થાય છે, આપણા હિંદુભાઈઓ દિવસે દિવસે વધુ અને વધુ પ્રમાણમાં ઇસ્લામી ધર્મમાં વટલાતા જાય છે; આપણાં કૃષ્ણરૂપ ખેતરો, નમુનેદાર બાગ બગીચાઓ, કૃષ્ણથી લયેલાં વૃક્ષો તેમજ લીલાં-છમ જંગલોને મોગલો દિવસે દિવસે ઉજ્જડ કરતા જાય

છે, આપણા ધન ધાન્ય, રાચ રચીલાં તેમજ સ્ત્રી બાળકોને બળાતકારે હરી લઈ ઘણી જ શરમાવનારી રીતે શુદ્ધામ તરીકે દિલ્હીના ભર બજારમાં લીલામ કરે છે. આપણાં ધર્મમંદિરોમાં પ્રવેશી મંદિરના નિર્દોષ પ્રાદ્ધાણ પૂજારીઓની કુર રીતે કતલ કરે છે, સુવર્ણની મૂર્તિઓ લાંગી તોડી વેચી નાખે છે, મંદિરોને તોડી પાડી તેઓની જગ્યાએ નવે-સરથી મસ્જિદો બાંધી જ્યાં પહેલાં ‘રામકૃષ્ણ’ ના જયનો ધ્વનિ સંભળાતો ત્યાં હવે ‘અલ્લાહો અકબર’ અને ‘ખિસ્મ મિલ્લાહ’ના પડઘાઓ પડે છે, અને આપણાં ધર્મપુસ્તકો ગમે ત્યાંથી મેળવી ફાડી નાંખે છે અને બાળી દે છે, જુદમી કરવેરાઓ આપણે શિર નાંખે છે, અને સમસ્ત મહારાષ્ટ્રમાં આજે જ્યાં જુઓ ત્યાં મોગલો બળાતકારે આપણી બહેનો તથા માતાઓની ઘોળે દિવસે ઇજ્જત લુંટે છે, હિંદુઓને કાફિર ગણી સનદી નોકરીમાંથી બરતરફ કરે છે અને ઘણા જ તિરસ્કારથી મ્હોંમાં થુંકે છે. તેમજ આખા દેશમાં લુંટફાટ, કાપાકાપી, મારામારી તેમજ ચોરીઓ હર-હમેંશ થયા કરે છે. વળી, ઘણા જ દુઃખની વાત એ છે કે કાલે જ આપણા આ નવા રાજાના પૂજ્યપાદ પિતા સંભા-જીને ધર્માન્ધ તેમજ મદાન્ધ શહેનશાહ ઐરંગઝેબે એટલું બધું શારીરિક તેમજ માનસિક કષ્ટ આપ્યું હતું કે જે કહેતાં મહારો કંઠ રૂંધાય છે, તેમજ અંગ કંપે છે. ત્યારબાદ તેમનું મસ્તિષ્ક એટલી બધી કુરતાથી કાપી નાંખાવવામાં આવ્યું કે ન પૂછો વાત ! આનાથી પણ સંતોષ ન થતાં તેણે આપણા રાજાજીનું શિર ઘણી જ નિર્લજ્જ રીતે દખખણનાં મુખ્ય શહેરોમાં ફેરવ્યું, અને આખરે કુતરાં, ગીધ તેમજ ગર્ધવોને

ખોરાક તરીકે આપવામાં આવ્યું ! આ સ્થિતિ, આ અપમાન શું હવે વધુ સમય સહન કરી શકાય એમ છે ? જ્યાં સુધી આપણે આ વૈરનો બદલો ન લઈએ ત્યાં સુધી આપણો વૈરાગી શાન્ત પડનાર નથી, અને આપણને કોઈ પણ પ્રકારની શાન્તિ મળી શકે એમ નથી. જ્યાં સુધી આપણો દેશ સ્વતંત્ર, સુખી અને સંપત્તિવાન થાય નહિં, જ્યાં સુધી મોગલોને હાંકી કાઢવામાં આવે નહિં, ત્યાં સુધી આપણે કોઈએ પણ પાછી પાની ન કરવાની, તેમજ હિંમત ન હારવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાની છે. વળી, જ્યાં સુધી મહારાષ્ટ્રના દરેક દરેક ઘરમાં શાન્તિ સ્થપાય નહિં, દરેક ખેતર તેમજ જમીનની ક્ષમદ્રુપતા તેમજ સહિસલામતી જળવાય નહિં, ત્યાં સુધી આપણે આ ધર્મયુદ્ધ સતત ચાલુ રાખવાની જરૂર છે. દુશ્મનોને કોઈ પણ પ્રકારે આપણા દેશમાં સ્થાન ન મળવું જોઈએ, અને જ્યાં સુધી આપણને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા ન મળે ત્યાં સુધી આપણે શત્રો ન ત્યજવાં એવી ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા લઈ રણમાં જંપલાવવાનું છે. (‘હા, હા, ’ ‘સ્વતંત્રતા, સ્વતંત્રતા, ’ ‘મોગલોનો પરાજય, ’ ‘મહારાષ્ટ્રની જય’ —આદિના પોકારો) હું તો આપના રાજાનો એક નમ્ર અને તાબેદાર સેવક છું, અને તમે સર્વેએ તમારી એકનિષ્ઠ સેવા તેમજ પ્રતિજ્ઞામાં મદ્દમ રહેવું. તમ્હારી સેવા તમ્હારે મ્હને સોંપવી, પણ તમ્હારાં વફાદારી ને પ્રેમભાવ તો તમ્હારા આ પૂજ્ય સ્વામિ માટે જ રાખવાં જોઈએ !

(હસ્તાંગુલિથી શિવાજી નિર્દેશે છે.)

સર્વે : (હર્ષના આવેશમાં) શિવાજીની જય ! શિવાજીની જય !

રાજારામ : આપણે આપણી સ્વતંત્રતા મેળવવાનું ધર્મયુદ્ધ આરંભીએ તે પહેલાં આ બાળ રાજા શિવાણને નમસ્કાર કરીએ. (રાજારામ બાળ શિવાણની આગળ ધુંટણીએ પડી, તરવાર મ્યાનમાંથી કાઢી તેની મુઠ શિવાણની સ્થાને ધરે છે. બાળ-રાજા હર્ષના આવેશમાં આવી તેને અડકે છે. બીજા સર્વે ઉમરાવો ધીમેથી સિંહાસન આગળ આવી દંડવત્ પ્રણામ કરે છે અને પાછા ચોતપોતાની જગ્યા લઇ લે છે).

શિવાણ : (પોતાના હાથ ઉમરાવો તરફ લંબાવી) બાઈઓ ! હું તમ્હો સર્વેને ચાહું છું.

સર્વે : (હર્ષના આવેશમાં) શિવાણ મહારાજની જય ! શિવાણ મહારાજની જય ! !

(શિવાણ અને તેની મા ચાલ્યાં જાય છે).

રાજારામ : આપણે યોગ્ય યુક્તિઓ ચોણ જેમ બને તેમ આ કાર્ય બનતી ત્વરાએ પાર પાડવું જોઈએ. સમય ખરેખર એક તીક્ષ્ણ તરવારની ધાર સમાન છે, માટે બનતી ઉતાવળે આપણે એનાથી ફટકો લગાવી દેવો જોઈએ. અને ખાસ સંભાળવાનું છે કે આપણે જ એના ભોગ નહિં થઈ પડીએ ! સમય ફરી ફરીને મળવો અશક્ય છે !

સન્તાણ : વીર રાજારામ ! મ્હારું કહ્યું માનો તો મ્હારી પાસે એક યુક્તિ છે તે કહી બતલાવું.

રાજારામ : હા ! થણી જ ખુશીથી જણાવ.

સન્તાણ : જો મ્હને એક કેળવાયેલ મનપસંદ ઘોડે-સ્વારની ટુકડી આપવામાં આવે તો આજે જ રાત્રે હું શહેનશાહી તંબુમાં જઈ એચિંતી છાપ મારી શહેનશાહ

ઔરંગઝેબને જીવતો કે પછી મરેલો પણ હસ્તગત કરું. અને આમ શહેનશાહના ખંદિવાસ પછી શું આપણે તેનો અંત આણી મોગલ સેનાને છિન્નભિન્ન કરી સ્વતંત્ર ન થઈ શકીએ ? મહુને મહારા બાહુબળમાં વિશ્વાસ છે, અને તેથી જ આ સાહસિક પગલું ભરવાની મહેં હિંમત ચલાવી છે. મોગલ સૈન્ય હાલમાં ઘણું જ એશઆરામી જીવન ગાળે છે, તેમજ ડુંગરી પ્રદેશોમાં કેટલાક દિવસો થયાં રહેવાયા ક્ષુધા અને તૃષાથી પીડાય છે. અને ખુદ શહેનશાહ અને સૈન્ય વચ્ચે આજ કેટલોય સમય થયાં અણબનાવ છે, માટે આ તકનો લાભ લઈ આ કાર્ય જો શીઘ્રતાથી થાય તો જ ફળદાયી છે, નહિં તો નહિં !

સંદે : શાબાશ ! શાબાશ ! ધન્ય છે સન્તાજી ત્હારી સાહસિક વૃત્તિને તેમજ બુદ્ધિને !

રામચંદ્ર : પણ આ સાહસમાં જો ત્હમે નિષ્ફળ જશો તો એટલું નિશ્ચય માનજો કે સદાને માટે મહારાષ્ટ્ર ગુલામીના જંજીર નીચે જકડાયેલું રહેશે, એ પણ આપણે આ સાહસિક પગલું ભરતાં પહેલાં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. મહુને તો આ સૂચના કેવળ અવ્યવહારૂ તેમજ મૂર્ખતા અને ગાંડપણ સૂચવનારી લાગે છે. એક મુઠ્ઠિભર મરાઠાઓ આચિંતો હલ્લો કરી સમસ્ત મોગલ શહેનશાહતનો પરાલવ કરે એ મહારે મન યોગ્ગિનચિત્ર કલ્પના જેવું લાગે છે.

સન્તાજી : દરેક વસ્તુમાં ભય સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે, અને આ ભયનો ત્યાગ કરવા માટે જ મનુષ્યોને સાહસ ખેડવાની જરૂર છે. જો મરણનો ભય રાખી આપણે

ઘરમાં બેસી રહીએ તો કોઈ પણ કાળે આપણું ભદ્ર થાય નહિં. કહેવાય છે કે-

આસ્તે ભગ આસીનસ્ય ઉર્ધ્વ તિષ્ઠતિ તિષ્ઠતઃ ।

શેતે નિપત્રમાનસ્ય ચરાતિ ચરતો ભગઃ ॥

ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ ॥

બેઠેલાનું નસીબ હંમેશાં બેઠેલું જ હોય છે, જ્યારે પ્રવૃત્તિમય પુરૂષનું નસીબ હંમેશાં પ્રવૃત્તિમય જ હોય છે, માટે જેમ બને તેમ પ્રવૃત્તિમય જ રહેવું. આમ આપણાં શાસ્ત્રો ઠોકી ઠોકીને કહે છે. જો મોતી કાઢનાર માણસ મગરના જડબાથી તેમજ ડુબકી મારવાના ભયથી જ ખેંચીતો હોય તો કોઈ પણ પ્રકારે તે મોતી મેળવવાને શક્તિમાન થાય નહિં! માટે સાહસમાં જ શૌર્ય છે તેમજ સાહસમાં વિજય છે !

રાજારામ : સન્તાળ ! તમે કેવી રીતે મોગલ તંબુમાં પ્રવેશ કરશો તેનો મહને જરા ખ્યાલ આપી શકશો ?

(બહાર કોઇના આવ્યાનો અવાજ સંભળાય છે).

રાજારામ : દરવાન ! જો એ કોણ છે ?

(દરવાન પ્રવેશ કરે છે).

દરવાન : (માથું નમાવી) મહારાજ ! શહેનશાહ આરંગઝેબ તરફથી એક ફત્ત આપ્યો છે અને આપની મુલાકાત લેવા ઇચ્છે છે.

(ઉમરાવો ગલરાટમાં પડી એકમેકની સ્થામું બેઠ રહે છે, અને મનમાં કાંઇક કાંઇક બબડે છે).

રાજારામ : તો તેને અંદર આવવા દે !

(દૂત પ્રવેશે છે. દરવાન ચાલી જાય છે).

દૂત : હું મહારા સ્વામિ અને હિંદના શહેનશાહ ઔરંગઝેબનો સંદેશો લાવ્યો છું.

રાજારામ : હા; પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે તે મહારાષ્ટ્રનો તો નહિં જ !

દૂત : (ભવાં ચઢાવી) એ પણ હવે કેવળ થોડા સમયનો જ સવાલ છે, અને પછી જુઓ કે તમે કેવા તેમના સપાટામાં આવી બેસો છો ! પણ તેમનો હુકમ છે કે હુમણું જ તેમના કટ્ટા વિરોધી સંભાળના બાળપુત્રને તેમને સ્વાધીન કરો !

(સર્વે ઉમરાવો આ સાંભળી ક્રોધના આવેશમાં પોત પોતાની તરવારો મ્યાનમાંથી બહાર ખેંચે છે, અને દૂત તરફ ગુસ્સાથી ધસી જાય છે).

રાજારામ : તમ્હો અહિંઆથી ચાલ્યા જાવ, અને તમ્હારા સ્વામિ તેમજ શહેનશાહને જણાવો કે કોઈ પણ પ્રકારે તેમજ કોઈ પણ કાળે હમે આ બાળ શિવાળી-હમારા નૂતન તખ્તનશીન રાજા-ને સ્વાધીન કરી શકીએ એમ નથી.

દૂત : રાજા ! તમે શું એને મહારાષ્ટ્રનો રાજા બનાવ્યો છે ? ત્યારે તો હવે મહારા સ્વામિ જેમ બને તેમ શીઘ્રતાથી જ એને હસ્તગત કરે તેમ સાડું !

રાજારામ : તેને જણાવો કે જ્યારે સમસ્ત મહારાષ્ટ્ર

નિર્ધાર્ય તેમજ નિરૂત્સાહી થઈ શક્તિ ત્યજશે, તેમજ કોઈ પણ શુરવીર જીવતો રહેશે નહિં અને આખો દેશ ઉજ્જડ થશે ત્યારે જ કદાચ તેમની આ મુરદ બર આવે, નહિં તો નહિં જ ! જ્યાં સુધી મરાઠાઓ જીવે છે ત્યાં સુધી એ આશા રાખવી કેવળ આનિતસૂચક તેમજ નિરર્થક છે.

દૂત : તમ્હારા આ પ્રશ્નનો જવાબ મ્હારા સ્વામિ રણસંગ્રામમાં જ આપશે.

રાજારામ : પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે આ જવાબ હમો ઇચ્છીએ ત્હેના કરતાં બેઢો નહિં આવે હો !

દૂત : મ્હારી માન્યતા મમાણે તે પહેલાં પણ કદાચ આવે ! અને આ તમારો નવો રાજા જેને તમે હમણાં માન સહિત આપવાની આનાકાની કરો છો ત્યારે જોર-જુલમથી તેને જ બળાત્કારે લઈ જવામાં આવશે, તેનો પણ તમ્હારે સાથે સાથે વિચાર કરવો જોઈએ.

રાજારામ : આ કાર્ય તમ્હો ધારો છો તેટલું રહેલું નથી તે પણ યાદ રાખશો. તમારા મિથ્યા વાગાડંબરથી મરાઠા સૈન્યને જીતી શકાય એમ નથી. તમ્હારા શહેનશાહને મહારાષ્ટ્ર જીતતાં કેટલાં વર્ષો ગયાં, તેમજ કેટલીયે આપ-ત્તિઓ સહન કરવી પડી, વળી કેટલાંયે ખુનો થયાં અને હજુ ભવિષ્યમાં મહારાષ્ટ્ર જીતતાં કોણબણે કેટલાંયે વર્ષો જશે તે તો હવે તે જ સારી પેઠે બાણી શકે એમ છે, કારણ કે આ બાબતમાં તેમનો અનુભવ ઘણો જ પરિપક્વ થયેલો છે. માટે આ નિરર્થક વાદવિવાદમાં ન ઉતરતાં મ્હોં કહ્યું તે તમ્હારા સ્વામિને જઈ કહી સંભળાવો.

દૂત : મહારા સ્વામિ વિષે આવો હલકો અભિપ્રાય દર્શાવતાં તમે શું અચકાતા નથી ? રાજારામ ! આટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે મરાઠાઓ તેને મન તુચ્છ તેમજ નિર્માલ્ય છે. આથી ગમે તે પ્રકારે આ બાળ શિવાજીને તેઓ હસ્તગત કરશે, માટે નિર્રથક દલીલો કરવાથી કાંઈ પણ લાભ તમને થનાર નથી !

રાજારામ : શું તમે આ વિષયમાં આટલા બધા આશાવાદી છો ?

દૂત : હા; હું મોગલ સેનાનું પરાક્રમ સારી પેઠે જાણું છું. મોગલોની સાહસિકતા, શુરવીરતા તેમજ હિંમત ભલભલાને હરાવે એવી છે. તો એક મુઠ્ઠિભર મરાઠાઓ શા વિસાતમાં ! આ પરાક્રમે જ મહારો આશાવાદ પોષાય છે. (જરા માનથી) પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખજો. જો હજી પણ મહારૂં કહ્યું માનો તો આ બાળકને મહુને સ્વાધીન કરો અને આ નિર્રથક આપત્તિમાંથી તેમજ રક્તપાતમાંથી બચી જાઓ !

રાજારામ : મૃત્યુ આ હુન્યવી સંસારમાં મનુષ્યને એક જ વખત આવે છે, અને આથી આવું મૃત્યુ હું ઘણા જ ઉમદા કાર્ય માટે વાપરીશ. અને તે ઉમદા કૃત્ય મહારે મન મહારા આ નવા રાજાની સહિસલામતી અને સ્થાયીપણું. એનું રક્ષણ કરતાં કરતાં ભલે મહારી આ નશ્વર કાયા નષ્ટ થાય, ભલે આખો મહારાષ્ટ્ર અસ્તવ્યસ્ત થઈ ઉજ્જડ વેરાન પ્રદેશ સરિખડો થઈ રહે, ભલે રક્તપાત થાય, અને મરાઠાઓ મહાત્રી સંખ્યામાં મરણ પામે, તો તેની પણ મહુને પરવા

નથી. હમારો દેહ એના દેહની રક્ષા માટે જ ઘડાયેલો છે, માટે એની સાથે જ ગમે તેવી સ્થિતિમાં વળગી રહેશે. (ઉમરાવો તરફ ફરી) મહારા રાજ્યના સાચાસલાહકારો ! શું તમ્હો સર્વે મહારા આ આદર્શ સાથે મળતા થાઓ છો કે નહિં ?

સર્વે : શિવાજીની જય ! શિવાજીની જય !

દૂત : (ક્રોધાવેશમાં) આ સઘળા માણસો કમઅક્કલ છે !
(દૂત ચાલી જાય છે.)

રામચંદ્ર : રાજારામ ! શું આવી અવળી નીતિથી તમ્હો હમારી પાયમાલી કરાવવા માંગો છો કે કેમ તે મ્હને સ્હમજાતું નથી. પચાસ મોગલો સ્હામે એક મરાઠા જેટલું આપણું સૈન્યનું બળ છે, એ શું તમો જાણતા નથી કે આમ દિવાના થઈ અશક્ય વાતો કરો છો અને આ કમઅક્કલ માણસોને ઉશ્કેરો છો ? મોગલો સ્હામે એક ક્ષણ પણ આપણાથી ટકી શકાય એમ નથી, માટે જો જાનમાલના રક્ષણની તમોને ચિન્તા હોય તેમજ સુખેથી દિવસો પસાર કરવા હોય તો મ્હારું કંઈ માનો અને મોગલો સાથે યોગ્ય અને આપણી આખર સચવાય એવી જાતની સુલેહ કરો.

રાજારામ : જે મરાઠાઓએ આ પચાસ વર્ષો સુધી જાનમાલની પણ પરવા કર્યા વિના મૃત્યુને રમત જેવું ગણી દિવસો પસાર કર્યા છે તે શું હવે તમ્હારી આ નવી સલાહનો સ્વીકાર કરશે ? પ્રધાન સાહેબ ! તમ્હારી સૂચના જેટલી હાસ્યાસ્પદ છે તેટલી જ અધમ અને નિરાશાવાદી છે. તમ્હારી આ સલાહ મ્હને તદ્દન અવ્યવહારૂં તેમજ

અશક્ય લાગે છે ! શું મોગલો મહારાષ્ટ્રમાં પ્રવેશી આપણી નરી આંખ આગળ તાગડધિજ્ઞા કરે છે તે તમ્હેડા હાથ જોડી ખેંસી રહી જોઈ રહેશે ? પ્રધાન ! તમ્હારી ભૂતપૂર્વની સેવા ધ્યાનમાં લેતાં તેમજ તમ્હારી વૃદ્ધ અવસ્થા દેખી મ્હને તમ્હારા પ્રત્યે દયા આવે છે, નહિં તો આવી અધમ સૂચના જો કોઈ ખીજો સરદાર કરત તો અવશ્યે હું આ તરવારના એકજ પ્રહારથી તેનું ધડથી માથું જુડું કરત. બોલો ઉમરાવો ! તમ્હેડાને આ પ્રધાનની સૂચના માન્ય છે ?

સર્વે ઉમરાવો : (સાથે) કદાપિ નહિં ! કદાપિ નહિં !!

રાજારામ : (રામચંદ્રને સંબોધી જીભ દાંત પર ફેરવી) જો તમ્હેડાને હમારી યુક્તિ નાપસંદ હોય તો ભલે તમે તેમ કરવાને શક્તિવાન છો, પણ હમારા વિચારો તો હવે સદાને માટે મક્કમ રહેશે, તેમાં કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર કરવામાં આવશે નહિં. (ઉમરાવો તરફ જોઈ) આવતી કાલે સવારે આપણે આપણી ઢાલ તરવાર તેમજ સર્વે શસ્ત્રોથી મુસજલત થઈ દુશ્મનો સ્હામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ કુચ કરવાની છે. આપણને હવે જ ખરી લડાઈ જીતવાની છે. ચાલો ત્યારે હવે કાલે સર્વે મળીશું.

(સર્વે જાય છે.)

અંક બીજો.

સ્થળ : રાયગઢના પ્રધાન રામચંદ્રના ઘરનો એક ખંડ.
રાજારામ અને રામચંદ્ર એકમેકની સ્હામે બેસી કાંઈક ગુપ્ત વાર્તા-
લાપમાં ગુંથાયેલા જણાય છે.

રાજારામ : રામચંદ્ર ! આપને ખાત્રી છે કે આપણામાં
દગાબાજ તેમજ વિશ્વાસઘાતી માણસો નથી ?

રામચંદ્ર : (ગભરાટથી આમ તેમ જોતો) વીર રાજા-
રામ ! આ પ્રશ્ન પૂછવાનું કાંઈ કારણ ? શું આપને કાંઈ
આમાં સંદેહ લાગે છે ?

રાજારામ : હા ! આમ આશંકા કરવાને મ્હારી પાસે
પૂરાવાઓ છે. આપણી પ્રત્યેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ તેમજ સૈન્યની
તૈયારીના પ્રયાસો જાણ્યે અજાણ્યે મોગલો સવિસ્તર જાણી
જાય છે. આપણે અહિંઆ વિચાર કરીએ ન કરીએ એટલામાં
બીજી જ ક્ષણે મોગલો આપણી સઘળી પ્રવૃત્તિઓથી
માહિતગાર થાય છે ! વળી, આપણા પેલા બે છેલ્લા પ્રયત્નો
કે જેના ઉપર ખાસ વિજયની આશા અવલંબતી હતી તે
આ જ કારણથી નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. શું આપણા સઘળા દૂતો
તેમજ માણસો વિશ્વાસને પાત્ર છે ?

રામચંદ્ર : (ગળગળા થઇ જઇ) હું મહારા પ્રાણના સોગંદ લઇ કહું છું કે તે વિષે આપ બેઝિકર રહો !

રાજારામ : (ઘણી જ આતુરતાથી તેમજ ખિન્ન હૃદયે) ત્યારે તો હવેથી લવિષ્યમાં આપણને આપણું કામ ઘણી જ ઝીણવટ તેમજ સાવચેતીથી લેવું પડશે. (જરા ઉમેદમાં આવી) આપણા બાળ શિવાજીના એકવાર પરિચયમાં આવ્યા બાદ કયો માણસ તેનો વિશ્વાસઘાત કરવાનો પ્રયત્ન સરખો પણ કરે ?

રામચંદ્ર : એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે ગમે તેવો પણ એ બાળક છે. તેને આસપાસના માણસો તેમજ વસ્તુસ્થિતિનું લગારે લાન નથી, અને એથી જ તે આપણી સહિ-સલામતી જાળવી શકશે કે કેમ તેની ખાત્રી આપી શકે એમ નથી.

રાજારામ : આજે એ કેવળ બાળક છે; નિર્દોષતા તેમજ સુંદરતાની સાક્ષાત્ પ્રતિમા છે. આથી જ એની પાસે આપણે આપણા જાનમાલની રક્ષાની ખાત્રી માગવી એ કેવળ હાસ્યજનક છે ! પણ લવિષ્યમાં એ કેવો આદર્શરૂપ, શુરવીર તેમજ સાહસિક પુરૂષ થશે તેની મહને આજથી જ ઝાંખી થાય છે. એની બુદ્ધિના તેમજ શૌર્યના અંકુરો બચપણમાંથી જ કુટવા માંડ્યા છે. એનું લવ્ય ભાસ, વિશાળ છાતી, લાંબું આણી-આળું નાક, લાંબા હાથ, તેજસ્વી પ્રતિભા : એ ખરેખર એને મહાપુરૂષ બનાવવાને બસ છે. એની પ્રસન્ન મુખમુદ્રા, નાબુક ચળકતી તેમજ તેજસ્વી આંખો અને સુકુમાર ચહેરા જોઈ કોઈ પણ માણસને એની સેવા કરવાનું મન થઇ આવે ! જ્યારે આપણે તો એને આપણા પૂર્ણ ભાવથી જ રાજા

બનાવ્યો છે, તો ગમે તે ભોગે એની રક્ષા કરવી અને એના વિજયને માટે પ્રયત્નો ચાલુ રાખવા, એ આપણી ફરજ છે.

રામચંદ્ર : (ઘણી જ સુસ્તાઇથી) તો મહને અહિંઆ બોલાવી આપ શું કહેવા માંગો છો ?

રાજારામ : શહેરના પ્રત્યેક દરવાજા ઉપર ઘણો જ સખત બંદોબસ્ત રાખો. જે માણસ બહાર જાય અથવા અંદર પ્રવેશે ત્હેની સંપૂર્ણ તપાસ કરો. બાકીનું બીજું કાર્ય હું સંભાળી લઈશ. વિશ્વાસઘાતી માણસોને ગમે તે પ્રકારે પકડવાને હું બનતી કોશીશ કરીશ. હું જોઉં છું કે હવે પછી મોગલો આપણી તૈયારીઓ કેમ અને કેવી રીતે જાણી શકે છે !

રામચંદ્ર : આપ શી યુક્તિ અજમાવવા ધારો છો ?

રાજારામ : મહારી યુક્તિ ઘણી જ સાદી છે. પણ મહારે મહારો જોલ સાચવવો જોઈએ. કોઈ પણ વિશ્વાસઘાતી માણસ તેના છળકપટ તેમજ પાપ પ્રપંચમાં વધુ સમય ફાવી શકતો નથી, અને અંતે તેનો પાપ રૂપી પરપોટો ફુટી જાય છે. આ કથન તદ્દન સત્ય છે, માટે ખાસ જોવાનું છે કે આવા માણસો આપણી પાસે કેટલા છે ! (ઉઠીને) હવે હું જાઉં છું. પણ મહેરબાની કરી આપના આંખ કાન ખુલ્લા રાખી મહારી સૂચના પ્રમાણે સખત બંદોબસ્ત જાળવશો.

રામચંદ્ર : (ઉઠે છે અને બારણા સુધી વળાવે છે) હા ! હું તમહારી પ્રત્યેક સૂચના અમલમાં મુકવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

(રાજારામ જાય છે. તરત જ બીજે દરવાજેથી મોગલ છાવણી-
માંનો એક ગુપ્ત દૂત પ્રવેશે છે).

દૂત : (ધણા જ ધીમા સ્વરે) એ તો હવે તદ્દન નિર્વિવાદ
છે કે રાજારામને તમારામાં જરા પણ શંકા નથી, અને
વળી તે સમસ્ત વિજયની આશા કેવળ તમારા જ બંદોબસ્ત
તેમજ દેખરેખ ઉપર રાખે છે, ખરું ને ?

રામચંદ્ર : (જરા સુસ્તાઈથી) એમ હશે, પણ તમ્હારું
કાર્ય પાર પાડવા માટે મ્હારી સહિસલામતી જળવાશે કે કેમ
તેની શી ખાત્રી ?

દૂત : સહિસલામતી ! શું તમ્હો તમ્હારી જાતિને
અહિંઆ સહિસલામત દેખો છો ? જો કેઇ દિવાલ તુટી
પડતી દેખાય તો જેમ બને તેમ નીચેથી જ ન્હાસી છુટવામાં
ફાયદો છે. જો મ્હારું કહ્યું માનો તો થોડા જ સમયમાં
મોગલો આવી મરાઠાઓને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાંખશે, અને
મોગલોના વિજય પછી આપની સહિસલામતી માટે પૂછવું જ
શું ? આમ છતાં પણ જો તમ્હારે ન્હાસી છુટવું હોય તો
તમ્હો તેમ કરી શકો એમ છો ! મ્હારા દિલેજન દોસ્ત !
મ્હારું કહ્યું માનો, અને આમ નિર્થક ચિન્તાને સ્થાન
ન આપો. તમો જરા શાન્ત થાઓ અને વિચાર કરો તો
સમજાશે કે આખરે જય મોગલોનો જ છે. કીડીઓ પણ વર્ષા-
ગમન પહેલાં ગમે તે પ્રકારે પોતાનાં ઇંડાંઓને જમીનથી ઉંચી
જગ્યાએ લઈ જવાને શક્તિમાન થાય છે. તો તમ્હો શું
તમ્હારી સહિસલામતી જળવી શકશો નહિં ?

રામચંદ્ર : (ગભરાટમાં) પણ આ વિષે ખાત્રી શું ?

હૂત : હા ! વિજય અંતે મોગલોનો જ છે ! કારણ મોગલો સ્હામે આ મુઠ્ઠિલાર મરેઠાઓ ઝાઝો સમય ટકી શકે એમ નથી. પણ આપણી ફરજ એ છે કે જેમ અને તેમ બનતી ત્વરાએ આ બાળક શિવાજીને મોગલ તંબુમાં મોકલી દેવાની ખાસ અગત્ય છે. આ કાર્ય ઘણી જ સમય-સૂચકતા તેમજ સાવધાનીથી પાર પાડવું જોઈએ. જો બાળક શિવાજીને આમ ખસેડવામાં આવશે તો મરાઠાઓ આપમેળે જ પોતાની ઉચ્ચાશાઓ તેમજ આદર્શો ભસ્મીભૂત થયા બાણી ‘સ્વતંત્રતા’ની મ્હોટી મ્હોટી વાતો કરતા બંધ થશે, અને ભવિષ્યમાં કદાપિ પણ માથું ઉંચું નહિ કરે.

રામચંદ્ર : તો તમ્હે મ્હને શું કહેવા માગો છો ?

હૂત : તમ્હારે એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે કાલે સાંજે દક્ષિણના દરવાજા ઉપર કોઈ પણ જાતનો પહેરો રાખવામાં ન આવે !

રામચંદ્ર : આટલી બધી ઉતાવળ કરવાની કાંઈ જરૂર ?

હૂત : હા. હવે સમય વીતાડવામાં સાર નથી, કારણ કે રાજરામનું હૃદય શંકાશીલ થવા લાગ્યું છે, અને વિશ્વાસ-ઘાતી માણસોને ગમે તે પ્રકારે પકડવાના તેમણે સોગંદ લીધા છે, અને આપણે જો નાહક વિલંબ કરીએ તો જોત-જોતામાં એ આપણને વિઘ્નરૂપ થઈ પડે. માટે બનતી ત્વરાએ જો આ કાર્ય થાય તો જ સારું !

રામચંદ્ર : (ભવાં ચઢાવી) હા ! તેમ થવા દો. (ધીમેથી નિશ્વાસ નાંખતાં મુખમુદ્રા ગંભીર કરી) પણ તમે એટલું

ધ્યાનમાં રાખજો કે જે માણસ તમ્હારી પાસેથી કશા બદલાની પણ આશા ન રાખે તે તમ્હારે માટે પણ કાંઈ કરી શકે નહિં.

દૂત : (ધિક્કારથી) અલબત્ત, તમ્હારા જેવા માણસો ફક્ત એકજ ભાષા બોલી જાણે છે, અને હું તમોને ખાત્રી આપું છું કે આ વિષયમાં તમ્હારે ભય, ચિન્તા તેમજ વિશ્વાસઘાતને લગાર પણ સ્થાન આપવું નહિં. મ્હારા વિશ્વાસઘાતી દોસ્ત ! ખરું કહું તો તમ્હારે માટે થોડાક સોનેરી શબ્દો છે. (બેસે છે અને ધીમેથી પોતાના પાદમો કાઢે છે.)

રામચંદ્ર : (ગુસ્સેથી) તમ્હારે મ્હને આવા અપમાન-સૂચક અભિધાનથી ભવિષ્યમાં ન સંજોધવો. જો હું સ્વાર્થ વિના મ્હારું મન અન્યના હિતમાં પરોવું તો મ્હારા જેવો મૂર્ખ માણસ ભાગ્યેજ આ દુનીઆમાં હોઈ શકે, તેનો પણ તમ્હારે સાથે સાથે વિચાર કરી લેવો જોઈએ !

દૂત : (પાદમોને ધીમેથી ફાડી અંદરથી સુવર્ણની મહોરો કાઢે છે) મ્હારા દિલોજન દોસ્ત ! દયો આ તમ્હારી મહેનતનો બદલો ! (ઉઠીને એક પછી એક સઘળી સુવર્ણ મહોરો રામચંદ્રના હાથમાં ઠાલવે છે) શું મ્હેં હમણાંજ તમ્હોને ન્હોતું કહ્યું કે તમ્હારે વાસ્તે મ્હારી પાસે થોડાક સુવર્ણ શબ્દો છે ? શું હું સોનાના સ્વરૂપમાં ન્હોતો બોલ્યો ? અને શું મ્હેં મ્હારી પ્રતિજ્ઞા પાળી નથી ?

રામચંદ્ર : પણ તમ્હોએ તો મ્હને પાંચસો સોનામહોર આપવાનું વચન આપ્યું હતું ને ?

દૂત : શાન્ત થાઓ ! જ્યારે મોગલ સેના વિજયમાળા કઠે આરોપી વિજયના નાદ કરતી આ શહેરમાં પ્રવેશ કરશે ત્યારે બાકીની બધી સુવર્ણ મહોરો આપને તરત જ મળી જશે. તમ્હે એ વિષે લગાર પણ ચિન્તા કરશો નહિં. ચાલો ત્યારે હવે કાલે સાંજે મળીશું.

(દૂત જાય છે.)

રામચંદ્ર : (પોતાના આસનપર બેસી એકાદસે સોના-મહોર તરફ જોઈ રહે છે) (સ્વગત) કેવળ એક રાત્રિ માટે આ પાંચસો સોનામહોર ! હાય ! દૈવ ! મરાઠા રાજ્યની નોકરીમાં આખો જન્મારો સેવા ઉઠાવી મરી જાઉં તોપણ આટલી મહોરો લેગી કરવાને હું શક્તિમાન થાઉં નહિં. તો શું હું લક્ષ્મી આંદો કરવા આવે છે ત્યારે મ્હોં ઘોવા જોઈશ ! શું ઘરે આવેલી ગંગાને હું જતી કરીશ ! શું આવો લાલ હું જતો કરીશ ! કદાપિ નહિં ! (પોતાની સ્થાનેની મ્હોટી દીવાલ તરફ દૃષ્ટિ ફેંકે છે અને વિચારવમળમાં ગુંથાય છે) હાય ! પણ કોણ સ્વપ્નેય ધારશે કે આવા કટોકટીના પ્રસંગે, આ ભયંકર અને ઘોર રાત્રિએ તે બાળ રાજાની આંખો-તે ગંભીર, હસતી અને તેજસ્વી આંખો-મ્હુને જોશે અને શરમાવશે ! (પોતાના વિચારમાં પુનઃ સ્થાયી થાય છે અને હાથમાંની સુવર્ણ મહોરો ધીમે ધીમે કમ્મરના પટામાં મુકે છે) હા ! પણ એક વખત આ કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ પાછું મન ફેરવવું એ મ્હારે મન વ્યર્થ છે, માટે હવે તો જેમ અને તેમ આ ધારેલું કાર્ય સફળતાથી પાર પાડવું. (પડો પડે છે.)

અંક ત્રીજો.

સ્થળ : શહેનશાહ ઔરંગઝેબના તંબુનો એક વિશાળ સુ-
શોભિત ખંડ. રાજ્યસિંહાસન ખાલી જણાય છે. ત્રણ ઉમરાવો
કિમતી વસ્ત્રોમાં સુસજ્જિત થઈ શહેનશાહ ઔરંગઝેબના આગમનની
રાહ જોતા ઉભા છે.

પહેલો ઉમરાવ : શહેનશાહ આજે કાંઈ મોડા
થયા જણાય છે.

બીજો ઉમરાવ : હું ધારું છું કે તેઓ હજી બંદગી
કરવામાં જ રોકાયેલા હશે.

પહેલો ઉમરાવ : મ્હેં તેમને ખૂબ ફાટતાં પહેલાં
ઉઠેલા જોયા હતા, અને ત્યારબાદ અત્યારે ત્રણ કલાક જેટલો
સમય વીતી ગયો છે.

ત્રીજો ઉમરાવ : શહેનશાહની ધાર્મિક વૃત્તિ ભલ-
ભલાને શરમાવે એવી છે.

પહેલો ઉમરાવ : હા! હા! પણ આ ધાર્મિક
વલણથી જ શહેનશાહ રાસ્તિ અને સત્તા પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે.

ત્રીજો ઉમરાવ : તમ્હારું કથન તદ્દન સત્ય છે. આવો
દૃઢ નિશ્ચય, પ્રબળ ભાવના તેમજ મનનું એકાગ્રપણું
શહેનશાહને આવા ઉચ્ચ આદર્શોથી જ પ્રાપ્ત થયું છે.

બીજો ઉમરાવ : અને છતાં પણ એમનું દીલ આટલું બધું કુર તેમજ ઘાતકી કેમ છે ?

ત્રીજો ઉમરાવ : તમે ભલે ગમે તેમ કહો !

પહેલો ઉમરાવ : શું ત્યારે આપણા શહેનશાહના હૃદયમાં દયાનો અંશ માત્ર પણ નથી ?

બીજો ઉમરાવ ! પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનું બળ કદાચ તેમનામાં હશે, પણ દયા તો લાગ્યે જ હોઈ શકે ! એ ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે કે રાજા સંભાળના અકાળ તેમજ ઘણી જ ઘાતકી રીતે આણેલા અંત માટે તેમને ઘણું લાગે છે. ગઈ કાલે જ શહેનશાહે મહને જણાવ્યું હતું કે : અફઝલ ! પેલો મરાઠા રાજા જેની આંખો કુર રીતે મહારી આજ્ઞાથી ફેાડી નાંખવામાં આવી હતી, તેમજ જીવતી જીભ મહોંમાંથી મહાન્ કળે ખેંચી કાઢવામાં આવી હતી, તેમજ જેનું માથું ઠેરઠેર ફેરવવામાં આવ્યું હતું, તેનો વિચાર કરતાં જ મહારૂં હૃદય કંપે છે, તેમજ આજ કેટલાયે દિવસો થયાં મહને રાત્રે એક ઘડી પણ સુખેથી નિદ્રા આવતી નથી, અને આખો દિવસ ખેચેની રહે છે ! મહારો અંત એના કરતાં પણ કદાચ વિશેષ કુર રીતે આવે કે કેમ તે જ વિચાર મહને અકળાવી ગુંગળાવી નાંખે છે. મહેં એને કેદ કર્યો જ નહોત તો શું ન ચાલત ? અગર જો કેદ કરી તેને મારી જ નાંખવો હોત તો તેમ કરવા શું મહારી પાસે બીજા લાયક ઉપાયો ન હતા ? હાય ! હાય ! હવે તો જે બનવાનું હતું તે બની ગયું છે, પણ તે દિવસથી મહારા

હૃદયને શાન્તિ નથી, શરીરને સુખ નથી, તેમજ મહારા મનની અકળામણુ, જીવનો ગભરાટ અને હૃદયનો તનમનાટ ઘણો જ અસહ્ય થઈ પડ્યો છે. તો મહારી આ આધિ-વ્યાધિ અને ઉપાધિ કેઈ પણ પ્રકારે શાન્ત પડે તેવો ઉપાય બતાવ !”

પહેલો ઉમરાવ : એ ઘણા આનંદની વાત છે કે જે જે માણસોનો શહેનશાહે આમ કુર રીતે વધ કરાવ્યો છે તે સર્વે ભૂત પિશાચો થઈ શહેનશાહને રાજ સંભાળી માફક સતાવતા નથી !

બીજો ઉમરાવ : જો મહારી ભૂલ ન થતી હોય તો મહારા ધારવા પ્રમાણે શહેનશાહ એક બીજાનો પણ પ્રાણ થોડા સમયમાં લેનાર છે.

પહેલો ઉમરાવ : શું તમ્હો કેદી બાળક શિવાજી વિષે આમ ધારો છો ?

બીજો ઉમરાવ : હા. એ ખરેખર ઘણીજ શરમની વાત છે કે આવું નિર્દોષ બાળક વિના કારણ આમ મૃત્યુને શરણુ થાય ! ખરેખર, સર્વે લોકો આ બાળકને ઘણો જ અંચળ, ચાલાક તેમજ બુદ્ધિમાન લેખે છે; પણ એના બાપ-દાદાઓ શહેનશાહના કદા વિરોધી હોવાથી એના દિવસો ગણાય છે.

(ખોખરો અવાજ સંભળાય છે. ઉમરાવો આગળ પાછળ જાય છે, અને દરવાજા તરફ એકી ટસે નિહાળી અદબસર ઉભા રહે છે. શહેનશાહ પ્રવેશ છે).

ઔરંગઝેબ : (દરેક ઉમરાવ તરફ બારીકાઈથી જોતા, માર્મિક હાસ્ય કરતા ધીમે ધીમે પોતાના સિંહાસન તરફ જાય છે, અને ધીમેથી બેસે છે.) ખિસમિલ્લાહ ! મહારા ઉમરાવોના મુખાર-વિંદ ઉપરથી હું સહેજે અનુમાન કરી શકું છું કે હું જ હમણા તેઓની વાર્તાનો વિષય થઈ રહ્યો હતો. પણ સંભાળ રાખજો કે તમહારી જીભ તમહારાં માથાં ન કપાવે ! જો તમહોને મહારી રીતભાત, રહેણી કરણી, તેમજ પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં રસ પડતો હોય તો ભલે તેમ કરવાને તમહોને સંપૂર્ણ છૂટ છે. (અફઝુલને સંબોધી) નવાબ અફઝુલ ! હું મહારી માનીતી પુત્રી રાજકુમારી ઝિન્નત-ઉન્-નિસા ઉપર આ સંદેશો મોકલાવું છું તો તે ઘણા જ વિવેક અને પૂર્ણ વિનયથી જઈ તેણીને સંભળાવે. (અફઝુલ નીચું જોતો જોતો ધીમેથી સિંહાસન તરફ જાય છે, અને અદભસર ઉભો રહે છે.) અંતઃપુરના રક્ષકને જઈને મળ અને આ સંદેશો રાજકુમારીને પહોંચાડવાનું કહે :

“ તુરંગના રક્ષકની વિનતી અને આજીજીને માન આપીને શહેનશાહે બાળ શિવાજીનો વધ ન કરાવતાં તેના જીવનની રક્ષા કરવાની ખુશી દર્શાવી છે. પણ આ જીવિત-દાનના બદલામાં શહેનશાહ તેને મુસ્લિમ ધર્મમાં વટલાવવા માંગે છે; આથી આ બાળકને તુરંગમાંથી લઈ જઈ અંતઃપુરમાં રાજકુમારી ઝિન્નત-ઉન્-નિસાની અંગત દેખ-રેખ હેઠળ રાખી તેનું રક્ષણ કરવાનું કહો. રાજકુમારીને આ કાર્ય સુખેથી તેમજ નિર્ભય ચિત્તે કરવાનું કહો, અને મહારો ખાત્રી છે કે તેણી રાજકુમારીને યોગ્ય એવીજ વર્તણૂકથી વર્તી આ મહારૂં ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ કરશે. ” (અફઝુલ માનસહિત શહેનશાહને કુર્નિશ કરી જાય છે. દરવાન પ્રવેશે છે).

દરવાન : (નીચું નમી સલામ કરી) સમ્રાટ શહેનશાહ, મરાઠા પ્રધાન રામચંદ્ર આપની મુલાકાત લેવા ઇચ્છે છે. (ઉમરાવો ભેગા મળી મનમાં કાંઈક કાંઈક બોલે છે.)

ઔરંગઝેબ : (ખિન્ન વદને) તે મૂર્ખ મરેઠો ! શું ગઈ કાલની પેઠે આજ પણ એનું ગાંડપણ જેવું ને તેવું જ છે ! (બોલતાં બોલતાં અટકે છે અને ઉમરાવો સહામે દૃષ્ટિ ફેંકે છે. તેઓ એકદમ છુટા થઈ જાય છે, અને ગભરાયેલા ચહેરે પોતાનાં મ્હોં ફેરવે છે. ઔરંગઝેબ પોતાનું મ્હોં દરવાન તરફ ફેરવે છે) તો લલે એને અંદર આવવા દે ! પણ જેમ બને તેમ દુકામાં પતાવે એમ કહે.

(રામચંદ્ર પ્રવેશે છે.)

રામચંદ્ર : (સોનામહોરથી ભરેલી એક કાથળી સિંહાસનની સહામે મુકે છે, અને હાથ જોડી નીચું વળી નમન કરે છે.) મોગલ શહેનશાહ ! હું સહી શકું તેના કરતાં પણ મહારો પશ્ચાત્તાપ વિશેષ છે. તમે તમહારી આ સોનામહોરો લઈ લ્યો અને હમારા બાળરાજા શિવાજીને બંધનમુક્ત કરો.

ઔરંગઝેબ : (ઉમરાવો તરફ જોઈ હાથ હલાવતાં) શું તમારામાંનો કોઈ મહુને આ ભૂતના ત્રાસમાંથી બચાવવાને શક્તિમાન નથી ?

પહેલો ઉમરાવ : (ઘણીજ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી રામચંદ્રની પાસે જઈ તહેના ખભા ઉપર હાથ મુકે છે) શહેનશાહને આપ આમ નાહક પીડા આપો છે તેવ્યર્થ તેમજ નિરૂપયોગી છે.

રામચંદ્ર : (ઉમરાવો તરફ જોઈ) મોગલ ઉમરાવો ! ખરું કહું તો હું જીવનથી કંટાળી ગયો છું. હું સઘળી હિંમત તેમજ વિશ્વાસ ગુમાવી બેઠો છું. મહારે મન સઘળું ભયાનક તેમજ સ્મશાન જેવું કારખું લાગે છે. મહારી આશા નષ્ટ થઈ છે, ઉત્સાહ મંદ પડ્યો છે, અને જીવન-જીવવાની અભિલાષા પણ ઉડી ગઈ છે. આ કંટાળાભરેલા તેમજ ચિન્તા અને દુઃખથી ઘેરાયેલા જીવનથી હું તદ્દન કંટાળી ગયો છું. (ઔરંગઝેબ તરફ દૃષ્ટિ નાંખે છે) શહેનશાહ ! મહેં જે વસ્તુ આપને સ્વાધીન કરી છે તેના બદલામાં મહારું જીવન કેવળ એક તુચ્છ છે....

ઔરંગઝેબ : (ત્રીજો ઉમરાવ તરફ દૃષ્ટિ ફેંકે છે) સર્વે પહેરેગીરોને એકદમ ખોલાવો અને આ નાલાયક માણસને (રામચંદ્રને બતાવે છે) બનતી ત્વરાએ અહિંઆથી બહાર કાઢો. એની હયાતિથી તેમજ એના પ્રત્યેક શબ્દોચ્ચારથી એ મહારા સિંહાસનની પવિત્ર ભૂમિ તેમજ નિર્મળ વાતાવરણને વિષમ કરી મુકે છે.

(ત્રીજો ઉમરાવ ચોરડા બહાર જાય છે, અને તરત જ બે દરવાનો સાથે પાછો આવી રામચંદ્રને જોરજુલમથી સિંહાસનના ચોરડામાંથી હાથ પકડી બહાર કાઢે છે).

ઔરંગઝેબ : (સ્વગત) મૂરખ ! જો એણે પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવ્યું હોય તો ભલે, પણ એને પોતાને તેમજ એની અપ્રતિમ ધનલોભુપતાને તો અવશ્ય ધન્યવાદ આપવો જ જોઈએ !

(દરવાન પ્રવેશે છે.)

દરવાન : સમ્રાટ શહેનશાહ ! રાજકુમારી ઝિન્નત-

ઉન્-નિસા આપ શહેનશાહની મુલાકાત લેવા ઇચ્છે છે !

ઔરંગઝેબ : (નિશ્વાસ નાખતાં) શું રાજકુમારીએ અહિં આવવા સંબંધી કાંઈ સંદેશો કહાવ્યો છે ?

દરવાન : નહિં, શહેનશાહ !

ઔરંગઝેબ : સર્વે માણસોને મહેલનો આ ખંડ તરત જ છોડી જવાનું કહો, અને સુખેથી મહારી રાજકુમારીને અંદર આવવા દો.

(દરવાન અને ઉમરાવો જાય છે. રાજકુમારી પ્રવેશે છે.)

ઝિન્નત-ઉન્-નિસા : (ખુરખો મ્હોં પરથી વિનયથી ખસેડી સિંહાસનારૂઢ પિતાજીને નમન કરે છે.) મહારા પૂજ્ય પિતાજી ! અદ્વૈતા તમ્હારૂં રક્ષણ કરો !

ઔરંગઝેબ : બેટા ! તમ્હારૂં પણ ખુદા રક્ષણ કરે ! બેટા, ઉભાં થાઓ અને મહારી પાસે આવો. બોલો તમ્હારી શી ઇચ્છા છે ?

ઝિન્નત-ઉન્-નિસા : (નમન કરતી) પિતાજી ! હું એક ઘણીજ નજીવી ચીજની માંગણી કરવા આવી છું, અને મહારી ખાત્રી છે કે આપ તેનો ખુશીથી સ્વીકાર કરશો.

ઔરંગઝેબ : બોલો ત્યારે તમારી શી માંગણી છે ?

ઝિન્નત-ઉન્-નિસા : તે, હા ! પેલા બાળક-ન્હાના શિવાજી વિષે છે.

ઔરંગઝેબ : (તિરસ્કારથી) શું તે ?

ઝિન્નત-ઉન્-નિસા : હા, તે ! પણ પિતાજી હું કહું

તે જરા સાંભળો તો ખરા ! આ નિર્દોષ તેમજ કુમળા બાળક પાસે બળાત્કારે પરધર્મનો સ્વીકાર કરાવવો એના જેવું નિષ્કુર તેમજ કુર કાર્ય બીજું લાગ્યેજ હોઈ શકે. તેના ઉપર આવું દુઃખ ન લાવવા બદલ હું ગમે તે શિક્ષા સહન કરવાને તૈયાર છું. પણ જો તમ્હારી ઇચ્છા એને મુસલમાન બનાવવાની જ હોય તો આ બાળકનો તાબેદાર અને વિશ્વાસુ સેવક ખંડોળ ગુર્જર મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારવાને તૈયાર છે. તો મહેરબાની કરી મ્હાફં કહ્યું માનો, આ બાળ શિવાળની સ્વતંત્રતા કાયમ રાખો અને આ ત્રાસમાંથી એને મુક્ત કરો.

ઔરંગઝેબ : (મ્હોં પ્હોળું કરતાં) હાય ! દૈવ ! આ ન્હાનકડો બાળક જેના જેના સહવાસમાં આવે છે તે સર્વેને પોતાના જ કરી મુકે છે. (કુમારી તરફ એક મીઠી દૃષ્ટિ નાંખતાં) એ છોકરાએ ત્હાફં શું સાફં કર્યું છે કે તું તેનો આટલો બધો પક્ષપાત કરે છે ?

ઝિન્નત-ઉન્-નિસા : પિતાજી ! ત્હોણે મ્હાફં કાંઈ પણ ભટું કર્યું નથી, પણ ત્હોના વ્યક્તિત્વથી હું અંતઃ ગઈ છું. ત્હોની ચિત્તાકર્ષક તેમજ રમ્ય પ્રતિભા, તેજસ્વી તેમજ સુંદર આંખો, ભવ્ય લલાટ, તેમજ બાલ્યજીવનની નિર્દોષતા, સુકુમારતા અને મુગ્ધતા-ભલભલાનાં મન હરી લેવાને બસ છે તો પછી મ્હાફં તો પૂછવું જ શું ? એનો નિર્દોષ આનંદ જોઈ, તેમજ કાલાં ઘેલાં વેણુ સાંભળી દુઃખીઓનાં દુઃખનો અંત આવે છે, સુખી માણસના સુખમાં વધારો થાય છે,

અને ગમે તેવો નિરાશાવાદી માણસ પણ પ્રેરણા પામી આશાવાદી થાય છે. (શહેનશાહની પાસે જઈ ખભે હાથ મુકે છે.)
 પિતાજી ! આજ સુધી મહારે મન આખું જગત નિસ્સાર તેમજ નિરસ જેવું હતું. જગત્માં મહને કોઈ પણ જાતનો દહાવો દેખાતો નહિ ! જ્યાં જોતી ત્યાં નિરાશા, શોક, દુઃખ તેમજ ગદાનિ-આદિ નિરાશાસૂચક ચિહ્નો જ દેખાતાં. હું જીવતી છતાં પણ જાણે મરેલી જ હોઉંની એમ મહને હમેશાં લાગ્યા કરતું. બાલ્યાવસ્થા ઓળંગી યૌવનાવસ્થામાં પ્રવેશી છતાં પણ મહને સંસારનો જરા પણ સાક્ષાત્કાર ન થયો ! મહને આ માયાવી સંસારમાં પ્રેરણા, આશ્વાસન, ઉત્સાહ મેળવવાનું કોઈ પણ સ્થાન ન હતું. જીવનનો ઉલ્લાસ મહારે મન જરાયે નહતો; પણ આ આશાવાદી, નિર્ભય, તેજસ્વી અને નિર્દોષ બાળકના પરિચયમાં આવ્યા પછી મહારા શરીરમાં કોણ જાણે કેમ પણ એક જુદા જ પ્રકારનું લોહી વહે છે. મહારી આશાઓ તેમજ આદર્શો પુનઃ નવેસરથી જાગૃત થઈ ઉર્ધ્વગામી થવા લાગ્યાં છે. મહારા હૃદયમાં નવું જોમ આવ્યું છે, અને જાણે બીજું જ નવું જ હૃદય પેદા થયું ન હોય એમ મહને લાગ્યા કરે છે. જીવનની અસ્મિતાનો મહને સાક્ષાત્કાર થવા માંડ્યો છે, અને આ સર્વે કારણથી જ મહારે હૃદય કોણ જાણે કેમ પણ કુદરતી રીતે એના તરફ ઢળે છે, એની સહિસલામતી માટે પ્રાર્થના કરે છે, અને એના સુખે જ સુખી રહેવા ઇચ્છે છે. તો પિતાજી ! મહારી આગ્રહપૂર્વક વિનતી છે કે એને કોઈ પણ પ્રકારે આપ દુઃખી કરશો નહિ.

ઔરંગઝેબ : (દાઢી ઉપર હાથ ફેરવે છે અને ધીમેથી કહે છે) પહેલાં મહને એ બાળકને જોવા દે !

ઝિન્નત-ઉન્-નિસા : (ઉભાં થાય છે.) તે આ ખંડની બહાર જ ઉભો છે. હું તેને તરત જ અંદર મોકલું છું.

(ઝિન્નત-ઉન્-નિસા જાય છે.)

(બાળ શિવાજી પ્રવેશે છે. રાજ્યસિંહાસન તરફ વિનય અને વિવેકથી ધીમે પગલે ચાલ્યો જાય છે, અને ઘુંટણીયે પડી શહેનશાહ ઔરંગઝેબને નમન કરે છે, અને ધીમેથી ઉભો થઈ શહેનશાહની સ્થાને અદબસર ઉભો રહે છે).

ઔરંગઝેબ : શું તમે શિવાજી છો ? વાફ, મહારા વિષે તહારો શો અભિપ્રાય છે ?

શિવાજી : (હસીને) હું તમને ચાહું છું અને તમહારા વિષે વિશેષ જાણવા માગું છું.

ઔરંગઝેબ : (શિવાજી તરફ એકી ટસે જોઈ રહે છે.) શું તહને કોઈએ મહારા વિષે કંઈપણ કહ્યું છે ? હું દુષ્ટ અને ઘાતકી છું એવું તહને કોઈએ નથી કહ્યું ? (શિવાજી ધીમેથી ડાકું ધુણાવે છે.) ત્યારે કેવી રીતે તું મહને ચાહે છે ? શું મહારા જેવા શહેનશાહનો તહને ભય સરખો પણ લાગતો નથી ?

શિવાજી : (ટટાર થઈને) મોગલ શહેનશાહ ઔરંગઝેબ ! જ્યારે જ્યારે હું તમહારા નિર્ઘય અને કુર સંદેશા સાંભળતો, તેમજ તમારું શંકાશીલ હૃદય, અને નિકટનાં સગાં સંબંધીઓમાં પણ તમહારા વિશ્વાસનો અભાવ

જોતો ત્યારે હું ધારતો કે તમારા જેટલા દુઃખી માણસ ખીજા ભાગ્યે જ હોઈ શકે. સમસ્ત હિંદનું રાજ્ય છતાં, આખું મોગલ સૈન્ય સેવા ઉઠાવવાને તૈયાર છતાં એક ક્ષણની જેને શાન્તિ નહિં, વિશ્વાસને પાત્ર એક માણસ નહિં, હૃદય ખાલી કરવા કોઈ પ્રીતિપાત્ર નહિં, તેમજ ખાતાં, પીતાં અને સુતાં પણ જીવનની સહિસલામતી નહિં. હાય ! આના કરતાં વધારે એકલવાયું, નિરસ તેમજ દુઃખી જીવન કેાનું હોઈ શકે ? શહેનશાહ ! જો તમ્હે એમ ધારતા હો કે હું તમારા રાજવૈભવથી, મૂલ્યવાન રાચરચીલાથી, અઢળક ધનથી, અસંખ્ય સેનાથી, તેમજ વિસ્તીર્ણ રાજ્યસત્તાથી અંબાઉં છું, તો મ્હને સવિસ્તર સત્ય વસ્તુ જ જણાવવા દો કે આ સર્વે વૈભવ હોવા છતાં, તમારી એ માન્યતામાં પ્રમાદ થાય છે, એથી ઉલટું તમ્હારા એકલવાયા જીવન ઉપર મ્હને દયા આવે છે, તમ્હારી નામની જ શહેનશાહત ઉપર મ્હને હસવું આવે છે. વળી તમ્હારી આ વૃદ્ધાવસ્થા હોઈ તમારી સહિસલામતી માટે મ્હને સતત ચિન્તા રહે છે.

ઔરંગઝેબ : શું આ વિચાર મ્હને જોયા પહેલાં પણ તને આવ્યો હતો ? મ્હારા બાળ મિત્ર ! મ્હારી આસપાસના માણસો મ્હને સમજી શકે છે તેના કરતાં તું મ્હને ઘણી જ સારી રીતે સમજી શકે છે. આટલું બધું હડાપણ ત્હને કોણે આપ્યું તે નિર્ભય ચિત્તે જણાવ.

શિવાજી : (હાય હૃદય ઉપર મુકે છે.) અહિંઆના વાતાવરણથી મ્હેં કદપી લીધું છે કે આપ શહેનશાહની સ્થિતિ કેવી છે. તમ્હાં એકલવાયું જીવન, ધાર્મિક અંધ

ઘેલછા, જીવનની સાદાઈ, સગાંસંબંધીઓનો ત્યાગ, આદિ વસ્તુઓથી તમ્હારું જીવન કેટલું શુષ્ક તેમજ નિરસ હશે ત્હેની મ્હને સહજ જ ઝાંખી થઈ. તમારાં બાળબચ્ચાંઓ તમ્હારાથી ત્રાસી ન્હાસલાગ કરે છે, તમારી પાસે આવતાં પણ કંપે છે. તમારા વિશ્વાસુ અમલદારોમાં પણ તમને પૂર્ણ શ્રદ્ધા નથી. વળી આટલી વયે લડાઈના મેદાનમાંના સેનાનાયકમાં વિશ્વાસ ન રાખતાં તમે જાતે જ યુદ્ધને આંગણે ઝુંકાવી સઘળું કાર્ય પોતે જ કરો, તેમજ તમારા સર્વે માણસો તમોને તમારી આ નીતિ માટે ધિક્કારતા હોય અને જ્યારે આ સર્વે હું પ્રત્યક્ષ જોઈ શક્યો હોઉં ને તે ઉપરથી તમારે વિષે આવો અભિપ્રાય બાંધું તો તેમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્યજનક નથી.

ઔરંગઝેબ : ત્હને ખબર છે કે ત્હારા પિતાનો હું કદો અને હડહડતો શત્રુ હતો ? તેમજ મ્હેં તેને કેમ અને કેવી રીતે મારી નાંખાવ્યો હતો ? તેમજ કેમ અને કેવી રીતે મ્હેં ત્હને આ તંબુમાં આણ્યો છે ? અને તેમ છતાં ત્હારો અભિપ્રાય મ્હારે વિષે જેવો ને તેવો જ છે ?

શિવાજી : (માથું નીચું નમાવે છે. પુનઃ ધીમેથી ઉંચું કરે છે અને હિંમત આણી છટાદાર રીતે જવાબ આપે છે.) હા. મ્હને એ સર્વે વાતની સંપૂર્ણ માહિતી છે, અને જો કે મ્હને તમ્હારી કૃતદ્વનતા તેમજ અધમતાની પરંપરાનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થયો છે છતાં પણ એ મોગલ સમ્રાટ ! હું તમ્હોને ધિક્કારી શકતો નથી. મ્હને તમ્હારી દયા આવે છે. તમ્હારી મુખમુદ્રા જોઈ મ્હને રોવું આવે

છે. તમારી ભયંકર નિષ્કુરતા અને તેની સાથે તમારા આ નિર્જીવ જીવનને સરખાવતાં ખરે દયાની જ લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. વિશેષ શું કહું ! શહેનશાહ ! તમ્હે ખરો માર્ગ જોઈ શક્યા નહિં, તેમજ તમ્હારા ત્રાસથી કોઈએ પણ ખરો માર્ગ બતલાવવાની હિંમત કરી નહિં ! નહિં તો મ્હારી ખાત્રી છે કે આ સર્વે નિંદનીય કૃત્યોમાંથી તમ્હે જરૂર બચી શકત.

ઔરંગઝેબ : તે ખરો માર્ગ શું અને કેવો છે ?
(શિવાજી ઔરંગઝેબની સ્થાને એકી ટસે જોઈ રહે છે અને નિર્વાક રહે છે.)

ઔરંગઝેબ : મ્હારા બાળમિત્ર ! તું કદાપિ પણ એમ મા ધારીશ કે આ કાર્યો મ્હેં કેવળ મ્હારી નિષ્કુર વૃત્તિને જ પોષવા સારૂ કર્યા હતાં. કદાપિ નહિં ! એક શહેનશાહનું ભાગ્યચક્ર ત્હેને મારફાડ અને કતલ કરવાની ફરજ પાડે છે. પછી ભલે તેને ખાત્રી હોય કે આ બધું નિર્રર્થક અને વ્યર્થ છે. તેને પોતાના દુશ્મનો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને દયાની લાગણી પણ હોય, પરંતુ તેનો અંતરાત્મા તેને આ વિષયમાં કુર તેમજ સ્થિર રહેવા પ્રેરે છે. વીર બાળક ! આવી સ્થિતિ તેમજ મનોદશા આજ મ્હારી છે ! તો જોલ હવે તેમાં મ્હારો શો વાંક ?

શિવાજી : (શહેનશાહની તદ્દન પાસે આવી બણીજ મર્યાદા સહિત પોતાનો હાથ તેના ઉપર મુકે છે.) મોગલ શહેનશાહ ! હું ઇચ્છું છું કે તમ્હારી સર્વે જરૂરીઆતો હું પરિપૂર્ણ કરી શકું એમ છે !

ઔરંગઝેબ : (આશ્ચર્યપૂર્વક) મહારી શી જરૂરીઆતો હોય ? અને તે પરિપૂર્ણ કરનાર તું બાળક ?

શિવાજી : હા ! તમારી જરૂરીઆતો—સત્ય કહું તો, માનસિક શાન્તિ, હૃદયની ઉદારતા, સગાં સંબંધીઓમાં પ્રેમભાવ, પરધર્મસહિષ્ણતા, અને લય તેમજ સંકુચિત વૃત્તિનો ત્યાગ.

ઔરંગઝેબ : અરે ! મહારા તરફ એવી દૃષ્ટિએ ના જોઈશ. તહારી તેજસ્વી આંખો મહારા દુઃખી તેમજ નિષ્કુર હૃદયની અગાધતા માપી શકે છે. ભાઈ ! મહને મહારા પોતા વિષે કહી વધુ ન રોવડાવ ! (આંખમાંથી દડદડ અશ્રુ-ધારા વહી રહે છે. ઔરંગઝેબ હાથમાં પોતાનું મ્હોં સંતાડે છે). (સ્વગત) અરે ! આ હું શું કરું છું ! હાથ ! મહારા ઉપર શી આપત્તિ આવી પડી છે ?

શિવાજી : (ઔરંગઝેબનું મ્હોં હાથમાંથી લઈ ઉચકે છે અને એક મીઠું હાસ્ય કરે છે.) શહેનશાહ ! તમારી મનો-વેદના હું સંપૂર્ણ રીતે પીછાનું છું. તમ્હારા અન્તર્ગત ભાવોની મહને સંપૂર્ણ ઝાંખી થઈ છે.

ઔરંગઝેબ : ના ના, તે તું કદાપિ જાણી ન શકે !

શિવાજી : હા. ખરું કહું તો તમ્હારું એક પણ પ્રીતિ-પાત્ર નથી, કેઈ પણ માણસ તમ્હને આહતું નથી કે જેના તરફ દુઃખ તેમજ નિરાશાની ઘડીમાં તમ્હો આશ્વાસન માટે ઢળે.

ઔરંગઝેબ : છોકરા ! મહારું હૃદય વાંચવાનું ડહાપણ અને શક્તિ ત્હને કોણે આપી ? (ધીમેથી ઉભા થઇ) તું મહારી પાસેથી આવ્યો જા ! (પાછો ઢળી પડે છે) નહિં ! નહિં ! હવેથી ત્હને એક ક્ષણ પણ હું મહારાથી વેગળો મુકીશ નહિં. (બાળકને બંને હાથે પકડે છે) શિવાજી ! આ વાત કેઇને પણ કરીશ મા !

શિવાજી : કઈ વાત ?

ઔરંગઝેબ : ત્હં મ્હને અશ્વ સારતાં જોયો તે-! કેઇએ પણ આજ સુધી મ્હને રડતાં જોયો નથી. આ વસ્તુ એવી છે કે મ્હારે શરમના માર્યા જ મરી જવું જોઈએ ! છતાં પણ હું શરમાતો નથી. જો કે હું એટલુંજ જાણત કે શા માટે .....

શિવાજી : તમ્હારી આ અશ્વધારા તમ્હારા આત્માના ઉમદા લાગમાંથી બહાર આવે છે.

ઔરંગઝેબ : (શિવાજીને પાસે લઇ જાતી સરસો ચાંપે છે અને ભેટે છે) અહો ! શિવાજી ! ખરેખર તેં આજ મ્હને આશ્વાસન તેમજ શાન્તિ આપી છે. આજ સુધી ન મળેલી એવી સાત્ત્વિક શાંતિ મ્હને ત્હારી સોબતમાં મળી છે. તો મ્હં જે જે આપત્તિઓ તેમજ કષ્ટો ત્હારે શિર નાંખ્યાં છે તે સર્વેને માટે મ્હને ક્ષમા આપ ! હું ઇચ્છું છું કે મ્હારાં કરેલાં સઘળાં કાળાં કૃત્યો મહારી આ ક્ષમાથી તેમજ પ્રાયશ્ચિત્તથી ધોવાઈ જશે. ભાઈ ! મ્હારાં કરેલાં કૃત્યો માટે મ્હને ઘણુંજ પસ્તાવો થાય છે, પણ શું કરું ? હું ખરી વસ્તુસ્થિતિ જોઈ

શકવાને અસમર્થ નીવડ્યો. મહારી ધર્માન્ધતા તેમજ ઝનુની-પણા આગળ હું સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી ન શક્યો. પણ આજે જ તહારી આ તેજસ્વી આંખોના પ્રભાવથી, તહારા બુદ્ધિના ચમકારથી, તહારી સત્ય વાણીથી, તેમજ નિર્ભય ચિત્તના ઉદ્ગારથી, હું મહારાં પાપો જોઈ શક્યો છું. એક તરૂણ બાળકની આંખના પ્રભાવે હું મહારા હૃદયને સત્ય સ્વરૂપમાં આજેજ સમજી શક્યો છું.

શિવાજી : પણ તમે હવે રહશો તો નહિં ને !

ઔરંગઝેબ : હા ! નહિં ! પણ જો તું મહને ક્ષમા આપે તો !

શિવાજી : મહેં તહમને પ્રથમથીજ ક્ષમા આપી દીધી છે.

ઔરંગઝેબ : અહા ! આ શબ્દો કેટલા ચમત્કારી તેમજ કર્ણપ્રિય છે ! મહેં ધાર્યું હતું કે જીવનમાં મહારે માટે કાંઈ પણ સાર તેમજ દહાવો હવે રહ્યો નથી. પણ આ શબ્દોથી મહને પ્રેરણા તેમજ આશ્વાસન મળે છે, મહારાં પાપો ધોવાતાં જાય છે, મહારૂં પાપી હૃદય પશ્ચાત્તાપના પ્રભાવથી પવિત્ર થાય છે, મહારી શંકાશીલ વૃત્તિનો આપ-મેળેજ અંત આવે છે, તેમજ મહારા હૃદયની નિખાલસતા વધતી જાય છે. ભાઈ ! શું કહું ! મહારા હૃદયનો પલટો થાય છે ! હા, પણ આ બધું તહારા જ પ્રભાવથી !

શિવાજી : હું ઈચ્છું છું કે ભવિષ્યમાં તમ્હોને હું હંમેશાં આશ્વાસન આપતો રહીશ.

ઔરંગઝેબ : ગમે તે પ્રકારે હવેથી તું મહારી સાથે જ રહે, અને તહારાં સત્કાર્યથી તેમજ તેજસ્વી પ્રતિભાથી તું હમેશાં મહારું રક્ષણ કર. મહારી માનસિક વેદના ઝોછી કર. મહને તહારી સોબત આપ અને મહારી આસ-પાસના વાતાવરણને પવિત્ર અને જીવંત બનાવ !

શિવાજી : શહેનશાહ ! હું મહારા પ્રાણના પણ ભોગે તમહારી રક્ષા કરવાને તૈયાર છું ! હવે તો સંતોષ થયો ને ?

ઔરંગઝેબ : હા ! ભાઈ ! મહારે હવે તહને ‘શાહુ’ (સારો માણસ) કહીને જ બોલાવવો ! આજથી તહને મહારા હૃદયમાં જે સ્થાન મળી ચુક્યું છે તે કદાપિ પણ બસશે નહિં.

(પડદો પડે છે.)

નિર્દોષ-બાળકોને આપવા લાયક શિષ્ટ સાહિત્ય—

બાળકોના હાથમાં મૂકવા લાયક ઉંચી કોટીનાં—સાહિત્યનાં નીચેનાં પુસ્તકો વિદ્વાન લેખકોના હાથથી તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે. આ સર્વે પુસ્તકો નિર્દોષ બાળકો-શાળાના વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં ખાસ મૂકવા લાયક છે.

ભોળી જમના (આખી એક બાળવાર્તા-સચિત્ર) ...	૦—૮—૦
વાત બહેનાં (સચિત્ર ૧૬ વાતો)...	૦—૮—૦
લઘુ મહાભારત (૨. ઉ. પંડ્યા કૃત)	૦—૧૨—૦
લઘુ રામાયણ. „ „ ...	૦—૧૨—૦
બાળગીત (શાળાપયોગી-સચિત્ર) ...	૦—૬—૦
સંવાદ પુષ્પમાળા (સચિત્ર) ...	૦—૮—૦
સદર ભાગ ૨ બે... ..	૦—૮—૦
કાદમ્બરી અને વાસવદત્તા (કર્તા છ. હ. પંડ્યા) ...	૦—૮—૦
મૃચ્છકટિક અને મુદ્રારાક્ષસ (કથાઓ) ...	૦—૮—૦
મેવાડ-પતન (દ્વિજેન્દ્ર રાય સચિત્ર નાટક) ...	૧—૪—૦
દલપત સતસહી (૭૦૦ દૃષ્ટાન્તિક દોહરા) ...	૦—૫—૦
પ્રભાવતી (ઐતિહાસિક નાટક) ...	૦—૮—૦
સીતા (નાટક. કન્યા હાઇસ્કૂલો માટે ટેક્સ્ટ) ...	૦—૧૨—૦
સુભદ્રા (વાર્તારૂપે „ „ „) ...	૦—૧૨—૦
ભવભૂતિ અને હર્ષદેવની નાટ્યકથાઓ ...	૦—૧૨—૦
બાળકોનો મિત્ર (૨૧ વાતો) ..	૦—૮—૦
મહાવીર ચરિત્ર (ભવભૂતિના એક નાટક ઉપરથી)...	૦—૫—૦
વીર શાહુ (ત્રણ અંકનું ઐતિહાસિક નાટક) ...	૦—૬—૦
કુલમાળા (૩૨ મુંદર વાતો) ...	૦—૧૦—૦
નીતિ-વચન (સ્વ. કરશનદાસ મૂળજી કૃત) ...	૧—૦—૦
ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે (સચિત્ર જીવન ચરિત્ર) ...	૦—૧૨—૦

પ્રકાશક : જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

પીરમશા રોડ, અમદાવાદ.

